№ 168—170.

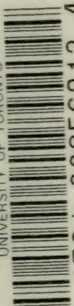

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

ЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
III.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, акад.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар), I., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суета, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін,** Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, I).
15—16. **Руданський С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.,** Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть I.
24—25. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник** народніх пісень і дум.
30—33а **Чайківський Й.,** Всесв. історія I, стар. віки, з ілюстр.
34. **Кіплінґ Р.,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп,** Байки.
41—43б. **Барвінський В.,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський, Ів. др.,** Психольоґія, I.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бернзон Б.,** Понад сили (драма).
53—56. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія II. (серед. віки).
57—59. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. **Марко Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.,** Тарас Бульба. повість, з ілюстр.
65. **Руданський С.,** Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліер Ж. Б.,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія III (нововічна).
73—74. **Николишин Д.,** Розладдє (драма).
75. **М. Вовчок,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Ґеновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш П.,** Орися, Діվоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга,** Некультурна (новеля).
80. **Кобилянська Ольга,** Valse mélancolique.
81—84. **Франс Ан.,** На білих скалах, повість.

UNIVERSITY OF TORONTO
VELUT ARBOR ÆVO

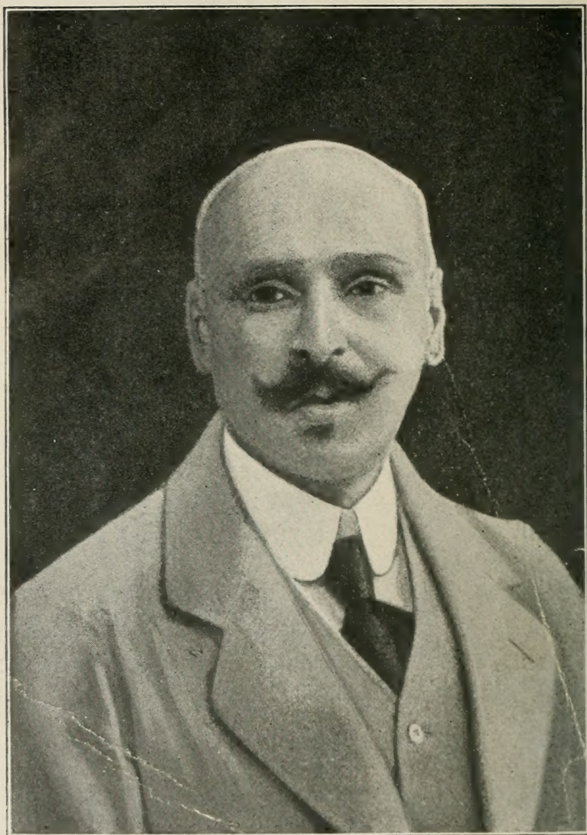

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
III.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, акад.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

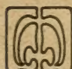

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

LIBRARY
MAR
29
1971
TORONTO
UNIVERSITY

Популярність Коцюбинського і за живоття й по смерти не йшла в парі з його славою Кожне на Україні знає цього—сміливо кажу—великого й потужного майстра слова, але—на диво—читали його люде мало, далеко менше, ніж не то вже Винниченка, а навіть такого от Кащенка. Перший том творів Коцюбинського, що вийшов у Києві 1903 року, ще недавно можна було знайти по книгарнях; так само й про закордонні видання в листуванні небіжчика стріваємо скарги, що розходяться вони поволі. До письменників „ходких" Коцюбинський ніколи не належав. Причини тому лежать у його, як письменника, становищі серед українського громадянства. Він був вищий од тієї звичайної публіки, що звикла була ще недавнечко пити з криниці українського письменства й постачала йому читачів; оцінити Коцюбинського по заслузі могла хиба невеличка купка більш розвинених і на європейській літературі вихованих читачів,—загальна ж маса знала тільки, що єсть такий письменник, з чужого голосу великий за ним узнавала талант, але ставилась до його досить холодно й не у його шукала втіхи та відповіді на свої пекучі запити. Титула „властитель дум" не мав Коцюбинський та й по сей день не має. І мені здається, що читач Коцюбинського ще повинен

прийти, що тепер тільки він народжуватись починає,—той читач, який зробить справжню популярність цьому йменню, який не тільки поставить на полицю його твори, а й читатиме та перечитуватиме їх, справжньої втіхи собі тут шукаючи. І слідкуючи, як ріс та розгортався цей талант і які переходив він етапи на шляху свого розвитку й до чого врешті дійшов під час найвищого розцвіту свого хисту—такий читач у давно надрукованих сторінках знайде напевно небуденної сили ознаки та краси невмирущої зразки—свіже, молоде і нове у старому. Спричинитись до цього, та й сплатити разом давній борг нашого письменства перед пам'яттю визначного свого працьовника—я й хотів би оцією книжкою.

I. ЖИТТЯ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО.

I.

Мало ми знаємо про життя Коцюбинського. Навіть докладна дата його народження не була відома і всі, хто писав про цього письменника, наводили старі й скупі звістки за „Віком" та й по всьому. Що ми, терпким кажучи словом Пушкина, „ленивы и нелюбопытны", що ми попускаємо цілим подіям з нашого минулого й сучасного в річці забуття потопати—це само собою. Але що-до Коцюбинського не тільки це винне. Сам письменник що-до своєї особи надзвичайно був скупий та неподільчивий, не любив пускати сторонніх людей до того, що вважав за свою тільки особисту власність або інтимну справу. Згадані, напр., звістки для „Віку" небіжчик подав тільки після того, як редакція збірника притьмом їх домагалась, і не без вагання: „не думаю, мовляв, щоб вони були кому цікаві" [1]), як писав він тоді ж до автора цих рядків, а на поновлене прохання дати щось докладніше, відповів—ні і ні: „до біографичних звісток, не вважаючи на бажання догодити Вам, не можу нічого додати" [2]). Аж згодом таки пощастило вирвати од Коцюбин-

---

[1]) Цитую з оригіналу, лист з 11. X. 1900.

[2]) Цитую з оригіналу, лист з 25. X. 1900.

ського рудимент автобіографії, але й тут він не зрадив своєї звичайної манери про себе говорити й немов навмисне ставить читачеві загадку за загадкою, цікаві моменти збуваючи самими натяками, цілі смуги свого життя полишаючи цілком неосвітленими або в затінку обережливої фрази ховаючи. Та й в особистих зносинах з людьми Коцюбинський був надто обережний та неговіркий про себе й видимо давав такі иноді вказівки, які доводили потім до явних непорозумінннів. Звичайно, письменник не говорив про себе неправди, але висловлювався часто так темно і двозначно, що слухач його розумів хибно і доходив до неправдивих висновків, яких же знову він не хотів збити виразним словом. І це, як побачимо далі, траплялося навіть з людьми, що всі мали данні на те, щоб уважати себе за близьких йому приятелів,—так напр., М. Чернявський у своїх згадках говорить про гімназію[1]), а В. Гнатюк навіть про університет[2]), як місця, де побірав науку Коцюбинський, а тим часом, ні в гімназії, ні в університеті він не був, і офіціяльним його освітним цензом було „домашнее образование“, а неофіціяльно тільки з згадок Ол. Саліковського відомо стало, що був він вихованцем духовної школи. Важко думати, щоб і д. Чернявський і д. Гнатюк—люде, справді до Коцюбинського близькі—на цьому пункті так в одно помилилися. Певніше буде, коли скажу, що так вони зрозуміли якісь невиразні його оповідання, недо́мовки,—М. Чернявський так навіть просто

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея. Спогади про М. Коцюбинського. Херсон, 1920, стор. 12.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка. З передмовою і поясненнями В. Гнатюка. Львів, 1914, стор. 10.

на перводжерело посилається: про це, мовляв, „розповідав мені сам Михайло Михайлович“ [1]),— а цьому тим легше було повірити, що Коцюбинський дійсно враження справляв людини не тільки тонко інтелігентної, а й широко та всіма сторонами освіченої. Це один тільки поки що приклад тих загадок, які ставить життя Коцюбинського; з життєпису вирине їх більше. Спізнати його було не легко. „Живучи,—пише в своїх згадках М. Чернявський,—більше двох років в одному гόроді й бачучись що-дня..., що-разу обмінюючись думками по всім питанням, що виникали в нашому духовному й матеріяльному житті, я все ж не можу сказати, що заглянув у глиб душі Коцюбинського, до самого дна, що вияснив собі всі таємниці її. А дивився я,—додає автор згадок,—уважно. Дивився обережно“ [2]). Немов носив у своїй душі Коцюбинський якусь таємницю, немов мав у минулому щось таке, до чого не дозволяв сторонній руці доторкнутися, старанно завиваючи те в покривало невиразних слів та натяків або й зовсім без жадного освітлення обминаючи. Чи може й самому йому боляче й прикро було того торкатися?..

І от щоб тепер відтворити образ славного письменника, його життєпис перейти—маємо не гурт-то матеріялу. Опріче згаданої вже автобіографії Коцюбинського—даю її до цієї книги додатком—єсть до послуг біографові тільки трохи, дуже небагато згадок про його близьких людей, ще менше автобіографичних епізодів у творах, деякі уривки з листування та вже зовсім дрібненькі окрушини в формі дат, иноді досить до-

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 13.
[2]) Там же, стор. 10.

кладних- час і місце, під творами. І тільки одне до одного прикладаючи, одне одним доповнюючи та вивіряючи, зможемо хоч ріденьку нацяткувати канву цього безперечно на внутрішні переживання багатого, хоч може зверху, як сам Коцюбинський у своїй автобіографії згадує, й „доволі одноманітного“ життя.

II.

Народився Михайло Коцюбинський 5 вересня (ст. ст.) 1864 р. в місті Вінниці. З дітей у родині він був найстарший, первак. Батько Михайлів— характерно, що автобіографія згадує про його тільки між иншим, трохи чи не єдиний раз в момент його смерти—був, як характеризує його родич і товариш дитячих літ молодого Коцюбинського, „старого типу урядовець та великий невдаха“ [1]). Він не тільки вгору не йшов по службовій драбині, а навпаки, сходив усе нижче та нижче: в кінці 70 х років він служив за „полицейского надзирателя“ в м. Барі, але згодом і цюю втратив посаду й опинився волосним писарем у містечку Станиславчику. Коли згадаємо репутацію за того часу нижчих чинів адміністративного механизму російського—отих поліціянтів та волосних писарів, то може зрозуміємо й мовчанку, про свій рід Коцюбинського,— мовчанку, прикриту до того ж глухою, але видимо фантастичною фразою, що рід його „веде́ться од давніх українських бояр (?)“ [2]). Для Коцюбинського з його виразно виявленим нахилом

---

[1]) Саликовскій А.—Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX. стор. 51.

[2]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

до аристократизму не тільки духового та з дуже делікатною амбітністю могло прикрою бути згадкою невисоке та в очах громадянства й непочесне становище службове його батька, і—маленькі вади у великих людей!—він затушкував неприємну згадку і мовчанкою, і надто невинним екскурсом в родовід „давніх українських бояр“. Щось схоже ми маємо, напр., і в біографії Костомарова: з инших причин, але він так само дуже не любив згадувати про батька і збував розмову про його аби-як.

Проте Коцюбинський уважав свої дитячі літа за дуже щасливий у своєму житті час, і це дякуючи матері письменника, про яку він, навпаки, згадує тепло й ентузіястично. Од матері, пише він в автобіографії, „я дістав її психичну організацію, чутку і вражливу, ми були у великій приязні і власне їй завдячую я нахил до всього гарного та любов і розуміння природи“ [1]). Та й справді, з матері Коцюбинського була, як видко, людина не зовсім звичайна, в усякому разі небуденна, принаймні для її гурту: духовенства—вона була бо з духовного стану—та дрібного чиновництва. Ол. Саліковський, що знав її добре в дитячім своїм віці, теж спиняється на її шляхетному образі. „Добре пам'ятаю,—каже він,—що мене вражав у матері Коцюбинського, не старій ще тоді жінці, її незвичайний у нашому гурті образ та манери, як вона поводилася. В них причувалося щось „світське“, я б сказав навіть—аристократичне. Це не зовсім виразне щось безперечно дістав у спадщину од матері Михайлик“ [2]). До речі сказати, мати Коцю-

[1]) Там же.

[2]) Саликовскій Ал.—Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь“, 1916, IX, стор. 52.

бинського повну спила гіркої на своєму віку. Опріч згаданих вже матеріяльних злиднів, вона осліпла й жила бідуючи на малі заробітки приватними лекціями свого улюбленця-сина, спершу в Вінниці, а згодом перебралась до його і в Чернігів. Тут її бачив М. Чернявський, якому вона здалась була з першого погляду „холодною й неприступною“, але потім „була привітна й приязна“ [1]). Здається, вона пережила навіть свого коханого сина і їй випала сумна доля—ховати не тільки власні, а й рідного письменства надії.

Атмосфера в родині Коцюбинських була, не вважаючи на місцеве походження й зв'язки, все-таки чужа; мова панувала російська і Михайло українську мову чув тільки від челяді, але сам нею не говорив з дитинства. В його пам'яти лишився цікавий епізод, який—треба думати—одіклався на вразливій пластинці в душі у майбутнього письменника. На дев'ятому либонь році Михайло був занедужав якось на запалення легенів і в гарячці, без пам'яти лежучи, почав говорити, на превелике усій родині диво, по-українському. Очевидно, вибилось тут на верх щось підсвідоме, оті не усвідомлені впливи осередку, які тим часом все-таки убрала в себе й одбила маленька, але по художньому вразлива душа прийдущого письменника. Потім, коли Коцюбинський одужав, про ту подію часто згадувано в родині і це збудило в хлопцеві вже свідоме до рідного слова зацікавлення. Зацікавлення це було таке велике, що 9—10 років хлопець почав був складати пісні українською мовою на зразок народніх. Ще кілька років мине і на

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 4—6.

зміну дитячому зацікавленню прийде й справжня вже свідомість національна, що позначить життьовий шлях—письменника і громадянина українського.

III.

В періоді шкільного віку Коцюбинського в його автобіографії маємо знов—навмисне певно зроблену—прогалину, яку заповняє до якоїсь міри своїми згадками Ол. Саліковський. Вони разом учились у шайгородській (м. Шаргород) бурсі,— Коцюбинський ішов одним класом вище за Саліковського—та й жили разом на одній кватирі. Михайла привезла до Шаргороду мати і під час науки частенько приїздила його одвідувати, кожного разу привозючи своєму мазунчикові силу всяких гостинців та ласощів. Те, що Коцюбинського дано в науку не до гімназії, а до бурси, та ще такої архи-закутньої, якою була шайгородська, Саліковський поясняє почасти матеріяльним скрутом родини Коцюбинських, а почасти духовним походженням і традиціями Михайлової матері. Але треба собі тільки уявити Коцюбинського серед звичайно простацької бурсаччини. „Слабовитий, тоненький хлопець з блідим матовим обличчям" ледве чи міг упірнути в ту простацьку атмосферу; „він, як згадує О. Саліковський, мав вигляд паненяти і взагалі виріжнявся з околишнього гурту брусоватих хлопчаків, що повиростали на сільському просторі, серед демократичних обставин попівських та дяківських родин" [1]). І тим

---

[1]) Саликовскій Ал. — Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь", 1916, IX, стр. 52.

більше доводилось певне терпіти од того гурту Коцюбинському, що вже й тоді виявлявся в йому той пóтяг до вищої гармонії—автор згодом зве його естетизмом,—який був характерною Коцюбинського рисою і як людини, й як письменника. Між иншим він дуже любив ще змалечку малювати і не кидавсь цієї парости мистецтва й потім, в дорослому вже віці. Не раз цитовані вже тут згадки Ол. Саліковського дають до цього новий матеріял, виставляючи Коцюбинського як портретиста, що зробив був авторові згадок дружню послугу, скопіювавши йому великі портрети тогочасних „кумірів", Добролюбова та Чернишевського. Пам'яткою цих мистецьких нахилів у Коцюбинського лишився його малюнок „Світлиця для туристів на могилі Шевченка"— єдиний, скільки мені відомо, з надрукованих Коцюбинського малюнків (у „Зорі" та в „Дзвінку" 1891 р.) з підписом і датою. Повинні б десь лишитись і инші малюнки Коцюбинського, бо вони таки були, навіть з останніх років його життя. Так р. 1912 го на Капрі, блукаючи по острову, Коцюбинський „часто витягав з кишені невеличкий альбом і щось рисував у йому" [1]). І хоча з Коцюбинського й не вийшов митець у малюванні, але про цю його рису годилося б пам'ятати, творчість його, як художника слова, розглядаючи.

З бурси Коцюбинський, заведеним порядком, перейшов до духовної семинарії (в Кам'янці). Про цю добу його життя ми жадних не маємо відомостей. Сам він взагалі обставини своєї науки збуває мовчанкою, а єдина компе-

---

[1]) Чикаленко В.—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник", 1917, кн. II—III, стор. 168.

тентна тут особа, Ол. Саліковський, подає тільки характеристику тодішніх настроїв Коцюбинського, зовсім обминаючи факти зовнішнього життя. Ми не можемо через те сказати навіть, скільки часу пребував Коцюбинський у семинарії, як йому там велося та чому він мусів кинути науку. М. Чернявський з оповіданнів самого Коцюбинського переказує, що „з гімназії (бачимо тепер, що це або помилка автора згадок, або свідома невиразність в оповіданні самого Коцюбинського; треба: з семинарії) його виключено за якусь провину. Яку саме—про те він не хотів говорити" [1]). Відомий сам тільки факт: Коцюбинський не довчившись кинув семинарію й деякий час жив то на селі у батьків, то—вже по смерти батька—у Вінниці, де його мати купила була на передмісті халупку й де Коцюбинському довелося тяжко й гірко працювати, заробляючи на себе й на посиротілу родину (у Коцюбинського були ще сестри та брат, молодші за його) приватними лекціями. Сам письменник збуває цей із свого життя факт тільки тим, що у його був замір дістатись на університет і через те він систематично працював коло своєї освіти. Глухо й невиразно згадує він ще про те, що „доля судила инакше і прикований до місця, не маючи права нікуди виїздити“ [2]), він мусів розгубити свої надії на вищу освіту. Що сталося тоді з ним, яка саме історія його „прикувала до місця“ й позбавила права на виїзд з Вінниці—цього ми, як і справи з виключенням із семинарії, не знаємо, та ледве чи й дізнаємося колись: свідків нашого, навіть недавнього, минулого стає

---

[1]) Чернявський М.--Червона лілея, стор. 12.
[2]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

все менше, а з ними сходять у могилу й факти громадського та літературного життя [1]). З Вінницького періоду в житті Коцюбинського можна тут згадати той хиба факт, що він був якийсь час, „коли вже можна було“,—знов натяк на якісь незалежні обставини—гласним до міської думи. Було це мабуть десь до першої половини 1891 р., бо під оповіданням „Харитя“ стоїть дата: „18 липня 1891 р., с. Лопатинці“, а „П'ятизлотника“ написано там само 29 лютого 1892 р. Отже другу половину 1891 р. та принаймні початок 1892 р. Коцюбинський перебуває на селі [2]) по-за Вінницею, багато пише (опріч згаданих, ще велику повість „На віру“ та ин.), а того ж 1892 р., пізніше, вперше йде на службу й кидає Вінницю. Кидає, звісно, тільки як місце постійного перебування, бо ми знаємо, що у Вінниці згодом написано „Для загального добра“ (1895 р.), „На крилах пісні“ (1895) та „Посол від чорного царя“ (1897). Отже письменник все-таки наїздить иноді до рідного міста й потім, та так і повинно було бути, бо ж там жила його мати з родиною.

[1]) Чи не єдина мабуть тепер людина, що могла б подати матеріял про Коцюбинського тих часів, це д. В. Боровик. Що він був тоді до Коцюбинського близький, показує інтимна посвята казки „Хо“—„братові В. Боровикові“, а казку ту написано не пізніш 1894 р.

[2]) С. Лопатинці—Ямпільського повіту на Поділлі. Як там опинився Коцюбинський і щó робив—не знаємо. До речі згадаю, що редакція „Правди“, містячи повість „На віру“, в передньому слові назвала Коцюбинського „молодим талановитим письменником... з Волинської України“ („Правда“, 1892 р., серпень, стор. 449). Чи це помилка, досить зрозуміла для галичан, що мали нагоду тоді спізнати Коцюбинського тільки з його недовгого перебування у Львові, чи Коцюбинський і справді якийсь час проживав і на Волині—цього теж не знаємо. Чи не міг би й це вияснити згаданий допіру В. Боровик?

IV.

Коли надзвичайно маємо скупо данних для зовнішнього життя Коцюбинського в парубоцькому віці, то трохи більше пощастило їх зібрати що-до його внутрішніх нахилів та тих впливів, які створили нашого письменника. Юнацькі часи для формування людини мають колосальну вагу, не тільки чаром поезії обвіваючи прийдешнє життя, а й перші кладучи основи для майбутньої індивідуальности, позначаючи—часто вже на-віки непорушно—ті шляхи, що ними безповоротно має піти людина в дозрілому вже віці. На щастя, скупі данні зовнішнього життєпису Коцюбинського тут розсовують свої вузенькі рямці і ми маємо спроможність відтворити—до якоїсь, звичайно, міри—духовий образ юнака-Коцюбинського, що органично потім виріс у Коцюбинського, світової ваги письменника.

Нахил до письменства позначивсь був у його досить рано,—певне під впливом читання, мабуть випадкового та безсистемного—що́ під руку, мовляв, траплялось,—як це звичайно водилось за тих часів у тому гурті, в якому жив хлопець Коцюбинський. Я вже згадував про спробу з українськими віршами, а на 12-му році Коцюбинський пише „велику повість“ з фінського (!) життя і пише її—по-російському. Ми цьому не здивуємо, коли згадаємо російську атмосферу в родині Коцюбинських, а також абсолютний брак матеріялу для читання дітям та недоліткам у тодішньому—70-х років—українському письменстві. Кожен з нас, чиї дитячі роки припадають на той і навіть пізніший час, сам добре знає, в якому трагичному становищі бував тоді допитливий дитячий розум, що самотужки хапався світла письменства, жадного українського мате-

ріялу не знаходючи й годуючись тільки покидьками книжкового набутку, що випадком діставалися до того чи иншого ведмежного закутка. Коцюбинський що-до цього був може в гіршому, навіть, ніж инші його товариші, становищі. Принаймні Саліковський свідчить, що в бурсі „Михайлик Коцюбинський, як городянин, був од української стихії далі, ніж кожен із нас, дітей села" [1]). Але инакше мабуть сталося в семинарії, де взагалі переважав за тих часів „радикальний" напрям російський, що діяв на юнацтво і через легальну літературу, і через півлегальні гуртки для самоосвіти, і через потайні революційні громадки. Кращі елементи подільської семинарії захоплювались „народовольческим" рухом і, хоч говорили по-українському та залюбки читали „Кобзаря", але не українські змагання становили суть їхнього духового життя. „Ми,— згадує Ол. Саліковський, — ковтали нелегальну літературу й на пам'ять виучували революційні ґимни, збірались потай та виробляли плани, як запровадити в Росії соціяльну справедливість і політичну волю по-за національними розмежуваннями, бо про них ніхто з нас тоді й гадки не мав" [2]). Коцюбинського не захопив і цей потужний рух—головним чином тому, як думає Саліковський, що його інтереси тоді були взагалі „по-за політикою", що він більш нахилявсь думками до естетики та філософичного світознання. Коцюбинський до самозабуття любив письменство, та вже й тоді не приймав примитивно-службової його ролі, що виявилась у тенденцій-

---

[1]) Саликовскій Ал.—Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь", 1916, IX, стор. 52.

[2]) Там же, стор. 53.

ній і через те здебільша грубо антихудожній „гражданственности“. Цікавий факт подає для ілюстрації Саліковський: коли він за семинарських часів якось прочитав був Коцюбинському якусь „занадто революційну поему“, дуже серед семинаристів популярну, то Коцюбинський не тільки не перенявсь її настроєм, але гостро її осудив за психологічні хиби та недоладню форму. Тут, несвідомо ще може, проте цілком виявився вже незрівняний майстер форми та глибокий психолог, що колись мав заграти на струнах своєї душі, як на чутливому інструменті, що пильно збірає матеріял і з чужих також душ, жадібно його спиває, мов бжола медвяну росу, й подає в чудових образах, повних справжньої краси. „Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає“—те, що сказав Коцюбинський у розцвіті свого таланту, Коцюбинський „Intermezzo“ —воно вже виявилося в тому епізоді з семинарського життя.

Але маємо деякі принаймні підстави думати, що зовсім не естетизм та нахил до філософичного світознання поставив юнака Коцюбинського по-за революційними мріями його товаришів і в опозицію до літературних смаків та вподобаннів його тодішнього гурту. Думаю, що тут була вже до якоїсь міри і свідомість національна. Мені здається, що за своїм тодішнім захопленням революційними кумірами свідок тогочасних настроїв просто не доглянув того, що вже сталося в духовій організації Коцюбинського, і тим більше, що, як сам каже, стрівався з ним зрідка і випадково. Торкаючись того періоду, коли Коцюбинський вже вийшов із семинарії, Ол. Саліковський дивуючись зазначає, що в йому тоді цілком виразно проступати стала виключна любов до українського письменства і-- мабуть на-

впроти „занадто революційних поем“—він із запалом деклямував нелегальні сторінки „Кобзаря“, особливо знаменитим „Посланієм“ Шевченковим захоплюючись. У Коцюбинському, хто не пройшов разом з їм страждекної пути до виробки світогляду, могло здаватись це повною несподіванкою. Так і поставивсь до цього Ол. Саліковський. „Чим пояснити прóкид у М. М. зацікавлення до української літератури, та ще такого потужного, що воно визначило всеньку його життьову путь прийдешню—я не знаю“,—так пише здивований свідок.—„Скажу більш,—додає він.—І досі, переносячись у минуле, до наших дитячих та перших юнацьких років, я з недомислом спиняюсь перед метаморфозою М. М. Не инакше, а таки метаморфозою. Як я вже сказав, він справляв враження швидче паненяти й естета; демократизму, потягу до народньої стихії в йому не помітно було; зустрічів та впливів, що могли б круто його психику повернути, я також не знаю“[1]).

І проте факт перед очима: Коцюбинський вже в досить молодому віці спізнав солодощі і втіху, що дає здобування світогляду й світознання саме в їх національних формах. „Не знаю—це, певна річ не значить, що їх (впливів) не було“,—справедливо кінчає свої недомисли Ол. Саліковський. Вони й справді були, тільки доглянути їх було не легко, а надто маючи на увазі занадто інтимну, в собі скупчену й заховану, на товариське зближення надзвичайно тугу вдачу Коцюбинського. І ключ до „метаморфози“ подає нам сам Коцюбинський.

Кожна людина, що порикає безповоротно з своїм гуртом, з своїм минулим, з сильним

[1]) Там же, стор. 54.

своєю збитістю накопиченням древнього намулу традицій у душі—має свій шлях до Дамаску. Тільки не у кожної той шлях осяйним способом одбувається й до цілковитого перетворення Савла на Павла доводить: треба за-для цього ще й обставин, які дали б новонарожденному Павлові з повною силою виявитись на-около. Коцюбинський мав свій поворотний пункт—за такий я вважаю той момент, коли 9-літній хлопчик у гарячці, без пам'яти перебуваючи, заговорив раптом на загальне зчудування мужицькою, для родини незвичайною й певне потріпуваною в провинціяльному болоті мовою. Але це був один лиш момент просіяння, до того ж у непритомному стані. Він міг тільки таким моментом і лишитись, і тоді набрав би вигляду простісенького курйоза, в кращому разі однієї з тих психологичних загадок, які часто ставить людям підсвідома їхньої натури сторона. Але прийшли инші впливи і момент обернули в стан перманентний, у те глибоке пересвідчення, з яким людина вже до гробової дошки не розлучається й на якому все життя своє будує—„рассудку вопреки, наперекор стихиям",—і тим упертіше, що дужчі зустрічає на тому шляху перешкоди... Павло на шляху до Дамаску народився, але виявився й загартувався—в проповіданні та у в'язниці...

„На 13-му році,—пише в автобіографії Коцюбинський,—я випадково дістав кілька томів „Основи", і оповідання Марка Вовчка, а потому „Кобзарь" уже безповоротно напрямили мене на свідомий український шлях". Саме того часу родина Коцюбинських перебірається жити на село, і це дає практичний ґрунт теоретичному захопленню 13-літнього хлопця: він там „ще більше

зміцнив свою любов до всього українського“ [1]). Тринадцяти літ—це значить, що в семинарії він був уже національно свідомим юнаком, і в той час, коли товариші його захоплювались народовольчеською ідеологією, вчили на пам‘ять революційні вірші й порядкували долею Росії—він иншу мав Прекрасну Даму, якої образ по-лицарському кохав у своїй душі. Тільки що—самотній, вразливий, неподільчивий і скупий на інтимні прив‘язання—глибоко заховав принадний образ у душі, не ділився своїми укоханими мріями й гордо стояв одинцем на непопулярній позиції, в критиці революційної буденщини тільки себе й виявляючи. І тоді вже мабуть з його був той „аристократ“, що не йшов разом з гуртом, а осторонь, на-самоті пив з власної чарки, викликаючи нерозуміння, здивування, а иноді то й глум од людей, що утертими звикли ходити стежками. То була не метаморфоза, а неспостережений процес, перебіг та етапи якого заховані лишились од очей спостерегача; дія одбувалась немов за спущеною завісою.

V,

А там дія справді одбувалась. Дещо з того доносилось і по цей бік завіси, але більше мабуть гинуло без сліду, сховане від людських очей. Коцюбинський почав писати і перші його друковані твори мають прописану адресу—Вінниця. Сам письменник визначає час, коли до його зійшла, мовляв Шевченко, „строгая украинская муза“, дуже загально: „рано почав пробувати

---

[1]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

сили на полі літератури“ [1]), отже за довго мабуть до перших своїх друкованих творів, що побачили світ 1890-го р. Про долю раніших творів ми не знаємо нічого і тільки Ол. Саліковський заховав у своїй пам‘яти один епізод з літературних митарств автора дебютанта. Оповідання під заголовком, як здається Ол. Саліковському, „Михайло Соловейко“ Коцюбинський оддав був на суд відомому українському етнографові, співробітникові „Кіевской Старины“, Ц. Нейманові, що проживав тоді у Вінниці. Оповідання вернулося з порадою— кинути цеє діло й „не калічити святу нашу мову“ [2]). Може бути, що те оповідання й справді не варт було кращого слова: дебютантам у літературі не завсігди щастить одразу знайти відповідний тон; але все ж таки яке щастя, що не послухав менторської поради Коцюбинський і що суворий присуд не вбив у йому художника!.. Инакше— може б дістала була яка-небудь канцелярія ретельного та пильного урядовця, а Україна зате втратила б одного з найвизначніших своїх майстрів художнього слова...

Як-не-як, а р. 1890-го вперше з‘являється в друку ім‘я Михайла Коцюбинського—в закордонному українському журналі. Того ж таки року молодий автор побував і сам у Галичині й зав‘язав там літературні знайомости,—правда, як потім признававсь по щирости, досить невеликі й однобічні. Пишучи до одного з своїх галицьких приятелів року вже 1900-го, як його „страшенно кортить“ до Львова, Коцюбинський додає: „За

---

1) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

2) Саликовскій Ал. — Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь“, 1916, IX, стор. 56.

той час, що я перебував там (16 літ [1]) перед сим), я не зміг докладно пізнати Вашого життя та ближче запізнатися з молодіжжю. Взагалі не багато пізнав я тоді людей та й то переважно однієї барви" [2]). Останнє треба мабуть розуміти так, що Коцюбинський потрапив був до гурту так званих тоді народовців і в органах цього напряму—в „Дзвінку", в „Правді" та в „Зорі"— й з'являються потім його твори і перший раз у радикальному виданні його ім'я стрінемо вже аж 1897-го року (в „Житті і Слові" оповідання „Посол від чорного царя"). Видко, вибіраючись до Галичини, Коцюбинський ще не розбірався у внутрішніх її справах та стосунках і певного якогось плану подорожі та оглядання не мав. Але вже сама оця подорож до Галичини молодого й видимо не зв'язаного з місцевими українськими кругами автора яскраве дає свідоцтво його свідомости національній. Хто знає, якими тоді були обставлені труднощами всякі взагалі зносини з Галичиною та скільки фантастики про неї ходило навіть серед нечисленної української громади—той не може не дивувати на зважливість молодого письменника, що на початку своєї діяльности зв'язав себе особистим із тією близькою й разом фантастичною „землею обітованою" знайомством. Та це була ознака разом і глибокої свідомости національної. І тим більше, що ми зовсім не знаємо, чи були які-небудь у Коцюбин-

---

[1]) Це або друкарська помилка, або lapsus memoriae самого письменника: треба—10 літ. В автобіографії Коцюбинський просто каже, що він побував у Галичині „того ж року", як надруковано перші його твори, а це сталось 1890 року.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 42.

ського тоді зв'язки з свідомими українськими кругами, і можемо тільки думати, що коли вони й були, то не великі і з діячами, які в українському рухові помітної ваги не мали, на зразок, напр., згаданого вже Неймана. А коли так, то треба признати велику силу допитливости й зацікавлення в молодому письменникові, що з власної хіті, самотужки пройшов перший і найтрудніший шмат дороги до свідомости. Провідною зорею була йому, очевидно, література і на самому початку 90-х років Коцюбинський і сам вступає до виборного кола тих, хто тоді мало не єдиними були заступниками українського народу. Письменство гостинно розчинило перед ним свої двері і вже перший десяток літ літературної праці Коцюбинського поставив його серед найбільш надійних літературних сил на Україні 90-х років,

Але діставшись літературних вершин, Коцюбинський разом з тим тяжку мусів сплатити жертву справжньому Молохові тодішнього нашого життя. Року 1892-го він вперше вступає до державної служби. Література українська тоді, та й потім, не тільки не годувала своїх обранців, але часто позбавляла їх і шматка службового хліба, і письменник український, навіть такої міри, як напр., Панас Мирний, а згодом і Коцюбинський, мусів заробляти службою, здебільшого нудною й нецікавою, що забірала мало не ввесь час, виснажувала творчу силу, доводила до отупіння, марнувала творчі замисли. Коли правда, що „служение музам не терпит суеты“, то тим більш не терпить воно суєти службової. На письменницьку роботу лишалась мизерна остача од службових годин,—те, що власне людина повинна б на одпочинок витрачати,—і з цих нужден-

них покидьків часу мусіло тоді жити українське письменство... Легко зрозуміти, як це одбивалося на письменстві, не кажучи вже про письменників. Згодом я ще спинюся на тому, яку жертву велику од своєї творчої сили віддав цьому неситому Молохові Коцюбинський, а тепер заким підемо за ним його службовою дорогою, треба кинути оком на ту постать, що являв собою Коцюбинський тоді, на переломі свого життя, вступаючи на справжню свою службу—в письменстві та простягаючи шию в ярмо—у найми по бюрократичних установах.

Безпосередніх данних що-до цього—треба по правді признатись—ми не маємо, але деякий матеріял все-таки можемо знайти в творах Коцюбинського. Надзвичайно скупі власне на автобіографичні риси, тут вони дають нам хоч одну постать, у якій автобіографичний образ не тільки вгадувати можна, але й ствердити це власною письменника вказівкою в його справжній автобіографії. Маю на думці тут постать Тиховича в одному з бесарабського циклу оповіданнів—„Для загального добра". Одної тяжкої години, переживаючи велику душевну гризоту, серед нічниць—знов, як трохи згодом побачимо, автобіографична риса,—загадався був Тихович над своїм сучасним і минулим. „Серед тихої, безгучної ночі встають перед нього давні спогади, пригадується життя ціле. Ще з того часу, як він почав ясніще формулувати свої думки, свої бажання—потреба розумної, живої, корисної праці сталася для нього безпремінною умовою життя. Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проєктів! А проте пильно вчилося, не вважаючи на боротьбу з важкими умовами життя, на убожество, бо бу-

ла гарна мета, були надії... Проминули гімназіяльні літа, збігли непомітно й університетські— прийшла пора здійснити мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається. Замісць живого, корисного діла глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихсь сухих, нікому непотрібних паперів—і то лиш за злиденний шматок хліба. Замісць живого діла—канцелярщина! Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі, запорошити живу душу пилом відвічних шпаргалів? Треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні, на якийсь час покинути. Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії"... [1])

Поти от нехай буде мови Коцюбинського. Думаю, що коли викинути другорядні, які власне справи не міняють, деталі (гімназія, університет, канцелярія, бо, нагадаємо, Коцюбинський мав дочинення з бурсою, семинарією та приватними лекціями), то матимемо тут справжній образ Коцюбинського на переломі його життя,—тоді, як власне бажання, воля й хіть та збуджене вже літературне покликання тягли його до письменства, блискучі розгортаючи перспективи, а злидні, обов'язки перед родиною, потреба в злиденному тому шматкові—пхали в службове ярмо, всякі перспективи охмарюючи, Коцюбинському було тоді вже під 30 років. Він, видимо, добре усвідомив собі й свої справжні обов'язки, що логично виникали з колишніх юнацьких мрій, і ті

[1]) Коцюбинський М.—По-людському. Оповідання з бесарабського життя. Львів, 1900, стор. 134—135.

суворі вимоги, які ставило життя. Вічна колізія, джерело душевних конфліктів, а надто там, де—як у давній Росії—практично панував мудрий закон життя, що „только в государственной службе познаешь истину“, мовляв влучним виразом Кузьми Пруткова... І на якийсь час життя колізію цю вирішило: „треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні, на якийсь час покинути. Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії“...

VI.

Трапилась не тільки Тиховичеві, а й Коцюбинському. Як згадано вже, року 1892-го, одбувши подорож за кордон до Галичини й надрукувавши там перші свої літературні твори, письменник невблаганною логикою життя був змушений влізти в службове ярмо, піти у найми, до того ж на чужину. А на чужині... ось кілька рядків з поетичного щоденника, опублікованого під час служби Коцюбинського в філоксерній комісії. „Чи знайоме вам,—запитує автор,—те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психичний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?“ („На крилах пісні“)[1]. Цю психичну гризоту не раз певне довелось переживати Коцюбинському в його блуканині, а блукати йому довелось таки

---

[1]) Коцюбинський М.—Поєдинок і инші оповідання. Львів, 1903, стор. 134.

чимало. Першим етапом службової діяльности Коцюбинського була Одеська філоксерна комісія (до 1895 р.), а потім така ж сама комісія в Криму (до 1897 р.). Філоксерні комісії мали на меті боротьбу з філоксерою, цим страшним ворогом виноградництва, і члени її та службовці одбували переважно мандровану службу, роблячи досліди на виноградниках та справляючи техничну роботу в справі їх обрятування. Обставини служби й саму роботу, дуже часто з великими прикростями та конфліктами з місцевою людністю сполучену, описав сам Коцюбинський у згаданому вже оповіданні „Для загального добра". Що це справді так, стверджує й сам письменник, посилаючись на це оповідання в автобіографії, і можна думати, що герой його, Тихович, то до якоїсь міри, як я вже згадував, образ самого Коцюбинського і його устами говорить автор. У Бесарабії Коцюбинський працював спершу в центрі, побіля Кишинева та Оргеєва, а потім у південних повітах по-над Прутом і Дунаєм. „Ці краї,—пише про Бесарабію й Крим Коцюбинський,—дали мені дуже багато вражінь і я з приємністю згадую час своєї служби на філоксері, хоч довелось пережити і багато гіркого (див. моє оповідання „Для загального добра")" [1]). Цих вражіннів повно і в перших творах Коцюбинського. Яскраві малюнки побуту молдаван та місцевих українців-„руснаків" („Пе коптьор", „Для загального добра", „Відьма", „Посол від чорного царя"), деякі специфичні бесарабські типи та колоритні постати („Помстився"), роскішні картини природи, надто наддунайських плавнів („Дорогою ціною")—лишились незабутніми од тих

[1]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

вражіннів пам'ятками, як майстерні описи моря („На камені“), гір („У грішний світ“), татарського побуту („В путах шайтана“, „Під мінаретами“)—таких само вражіннів з Криму. Для письменника служба на філоксері безперечно дала й чимало позитивного, розсунувши круг спостережень та з цікавими людьми зводючи, нові місця показуючи. Але для людини, а надто чутливої та вразливої, була ця служба невичерпаним джерелом мук непевности, ваганнів, розчарування, зневірря та гризоти. Деякі сторінки з згаданого автобіографичного оповідання повинні увійти до життєпису й самого автора.

Неспокійні, тяжкі ночі переживає alter-ego Коцюбинського, Тихович. На початку своєї служби снував він мрії про живу, корисну діяльність хоч на чужий народ: справа врятування виноградників, а з ними й людности, що з них жила і живилася, здавалась справді грандіозною. Але жива практика ті мрії розбила, сподівання розвіяла марне. Живе діло повернулося кінець-кінцем на той самий формалізм та бездушний бюрократизм, що від них тікав Тихович з канцелярій. Філоксерні загони не здужали ні локалізувати пошесть, ні тим більше доцільно з нею боротися. „Ходилося... як у темній хаті, на-помацки. В одному місті на боротьбу видавались усі гроші, в другому філоксера спокійно жерла виноградники. Одною рукою здержувано її в межах, другою—пускано на всі чотирі сторони“. І „кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його сумління. Не ставало певности в корисности діла, ґрунт почав хитатися під ногами в Тиховича“ [1]). Поки що він бачив

---

[1]) Коцюбинський М.—По-людському, стор. 136.

тільки й що-дня в цьому переконувавсь, що те „проблематичне загальне добро“ тільки руйнує до щенту реальних живих людей, які навіть не розбірають справжньої Тиховичевої ролі й платять йому особисто лютою зненавистю. І сам Тихович добре розуміє, що це „не дивниця“, що нічого иншого від молдаван і сподіватись не можна. „Приїздять в село якісь люде, що не знають їх мови, через що не можуть порозумітися з ними, не питаючись йдуть на виноградники, рубають їх, палять... За що? На що? Яким правом? Не звісно. Та й виясни такому молдуванові, темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники, хоч тепер не видко ще руйнуючої сили того маленького, а сильного ворога! Він не пійме віри. Виясни господареві, у якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для забезпеки сусідніх виноградників од зарази! Чи ж він потішиться таким поясненням? Або обіцяй другим, що ми не пустимо на їх садки філоксери, коли від самого початку істнування комісії аж досі не було ще прикладу, щоб вдалося нам цілком очистити від філоксери виноградники в якому небудь селі“ [1]). Темний люд філоксери не бачить, зате добре бачить, як „докторі“ рубають і палять виноградники, труять землю, нищать саму підпору його животіння,—і вся зненависть та ворожнеча його повертається на цих видимих справців його руїни, а разом закипає й „глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом“ [2]). Це натурально,

---

[1]) Там же, стор. 101.
[2]) Там же, стор. 141.

але це болить, тяжко дошкуляє. „За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей?--думав він (Тихович, власне Коцюбинський), бігаючи по хаті.—Чи ж я хотів відібрати від них хліб, чи ж я не рятую врешті своєю працею більшости від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда? Чи ж я не віддаю сили своєї для добра оцих молдуван, які платять мені за це ненавистю!.. Боже, за що ж я мушу таке терпіти!“ [1]). В додачу нема навіть віри в своє діло, в те, що ця руїнницька на око робота дасть комусь хоч сховану користь. „Коли б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робиш справді пожиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба, коли б певність!..[2]) В результаті—конфлікт з власним сумлінням, тяжка душевна драма, зневірря до „загального добра“, насіння зненависти в людях, і як живий та незабутній образ її—погроза божевільного мош-Діми, якою кінчається оповідання—ось те, що напевне дала Коцюбинському його служба на філоксері, опріч доброго, звичайно, матеріялу для літературної праці. Чи ж міг довго терпіти таке цей надто вразливий чоловік?

Певна річ—ні. П'ять років такої служби для людини з психичною та духовою организацією Коцюбинського—це занадто... І от ми бачимо, що р. 1897-го він кидає цікаву, але внутрішнє непосильну, може просто саморуїнницьку роботу в філоксерній комісії. В автобіографії ми читаємо, що змусила Коцюбинського це зробити „тяжка недуга“—і це звістка невипадкової ваги. Ми не знаємо, на жаль, докладно, яка то була недуга,

---

[1]) Там же, стор. 132—133.
[2]) Там же, стор. 129—130.

але нічниці Тиховича, що про їх згадано на своєму місці, набірають особливого значіння й можуть деякий дати ключ до загадки, коли поставити їх поруч з одним епізодом із згадок Ол. Саліковського. Нічниці ті занадто симптоматичні й грізне кидають світло на все прийдуще життя нашого письменника.

VII.

Автор згадок і Коцюбинський разом, одного часу опинились по-за мурами семинарії й жили в близькому сусідстві на селі, часто протягом років бачились. Родина Коцюбинських терпіла тоді дуже на матеріяльні злидні і це, згадує Ол. Саліковський, „певна річ, не могло не одбиватися на чуйному та вразливому юнакові, але гадаю, що не самим цим пояснюється та слабовитість, що мене вражала в йому за ці роки. Певне вже тоді, починала свою згубну роботу недуга, що за багато літ звела його в могилу. Надто виснажували М. М. нічниці, що тяглися по декілька день. Матове, без краплинки крови, обличчя М. М. робилося за цей час майже прозористим. За розмовою з М. М. ми звичайно засижувались до пізніх облягів. Кінець-кінцем я облягався, М. М. не вставав з-за столу, а присунувши лямпу, поринав у читання. Прокидаючись уранці, я заставав його в тій самій позі, схиленого над розгорнутою книжкою. Я починав дорікати М. М., казав, що він себе не жалує, доводив, що йому годилося б лягти й присилувати себе на сон, та М. М. запевняв, що таке силування ні на що і це не перша ніч, коли він мимоволі буває невсипу-

щим" [1]). Хворе серце та нерви мордували вже юнака-Коцюбинського, давалися в знаки найбільш під час сильних душевних зворушеннів, руйнували виснажений матеріяльними злиднями та хроничним иноді недоїданням организм [2]) і владно вимагали, щоб власник їх иншу взяв собі професію, осівсь принаймні спокійно, на одному місці. До того ж він саме ще й одружився (1896 р.) і того ж вимагали вже й інтереси „домашнього огнища". І Коцюбинський, однедугувавши, робить спробу вийти з кочового життя бурлацького й сісти твердо на одному місці, щоб жити спокійніше. Забігаючи трохи наперед, скажу тут, що власне й це мало вже помагало: чи то був якийсь органичний дефект в организмі, чи попереднє бідування так його знесилило й виснажило безнадійно, але про те, що знаємо з оповідання Ол. Саліковського, в одно й инші говорять свідки. М. Чернявський, що зазнав Коцюбинського на початку його чернігівського, спокійнішого вже життя, з слів самого письменника переказує

---

[1]) Саликовскій Ал.—Изъ воспоминаній... „Укр. Жизнь", 1916, кн. IX, стор. 54.

[2]) До молодого віку Коцюбинського належить кілька епізодів, що характеризують обставини його тодішнього життя. Бували періоди, коли він сидів буквально таки без хліба,—власне більш лежав, щоб „не витрачати сили". Якось раз йому „пощастило" знайти під час такої голоднечі пакуночок з цукром—і тим цукром він живився декілька день, удаючи, ніби ходить кудись обідати. І оте заживання самого цукру так йому набридило цукор, що він потім не міг пити солодкого чаю (М. Чернявський—Червона лілея, стр. 12; М. Могилянський—Епізод з життя М. Коцюбинського, „Промінь", 1919, ч. 46). Иншим разом Коцюбинський їхав морем в-осени без теплої одежі на чардаку—наслідком був тяжкий ревматизм, так що письменник ходив навіть на милицях (Чернявський—там же, 13). А ревматизм, як відомо, раз-у-раз одбивається на серці, в данному разі й так вже хворому.

таке: „Бувають у мене періоди безсонниць (знов ті самі „нічниці“. С. Є.), важкого пригнічення. Потім помалу нерви мої натягаються, чим далі дужче. Всі чуття мої загострюються. Я роблюсь надзвичайно чутливий, рухливий, веселий, кибітливий. Все дається мені легко. Все приймаю я й почуваю гостро. виразно. Творчість кипить в мені... Але я знаю,—додає він зараз же,—що вже десь близько, близько скупчується хмара. Що слід за цим буде період упадку. Що чорна меланхолія обгорне мене. Що я буду довго й тяжко нездужати, поки потроху знов прийду до норми“ [1]). Те ж саме почуємо й од другого близького свідка, свідка вже останніх років Коцюбинського. „У-літку 1912 р.,—пише М. Могилянський,—мені довелося зробити подорож до Гуцульщини вкупі з М. М. Три тижні я прожив з ним в гірському селі Криворівні і на власні очі бачив великі страждання письменника через оте „невільне безсоння“... Письменник сливе зовсім не спав“ [2]). Отже через усеньке буквально життя Коцюбинського, од „юних днів, днів весни“ й до самісенької могили, маємо спроможність простежити об‘яви тієї страшної недуги, що не давала йому спокійно працювати, поволі точила—мов іржа залізо, або шашіль дерево—його организм, поки таки сточила цілком. Надто встає яскраво оця справа в світлі власних Коцюбинського листів, але до них я ще маю спеціяльно вернутись.

Перші спроби розв‘язатися з кочовим життям бурлаки й осісти в певному місці скінчилися

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 13.

[2]) Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. До біографії письменника. Чернігів, 1919, стор. 11.

були для Коцюбинського не дуже щасливо. Покинувши філоксерну комісію, він знайшов був собі службу в Чернігові, в земстві, але, як згадує в автобіографії, „з причин, знов таки незалежних од мене, мусів виїхати звідти до Житоміра“ [1]). Трохи ширше він про цей інцидент розповідає в листі до Гр. Коваленка-Коломацького з 8 травня 1898 р. „В останні часи доля, мов з мішка, сипала на мене всякі лиха: втративши через слабість посаду, я довго не міг знайти собі служби через непорозуміння з адміністрацією, яка не хотіла мене затвердити на службі в Чернігівському губ. земстві. Я мусів жалітися на губернатора, а поки що подався на Волинь, до Житоміра“ [2]). Тут Коцюбинський кілька місяців працював у газеті „Волынь“, правив за фактичного, як можна думати, редактора („вів видання“—сказано в автобіографії), аж поки скінчилося чернігівське непорозуміння чи напасть. Р. 1898-го Коцюбинський переїхав до Чернігова вже на завжди, діставши посаду в статистичному бюро губерніяльного земства,—спершу звичайним статистиком, а потім—десь, певне, коло 1900 р. [3])—діловодом, нарешті й керовником статистичного бюро. Якийсь час, по від'їзді з Чернігова Вол. Самійленка, Коцюбинський редактував „Земскій Сборникъ“, — про це довідуємось як із згадок М. Чернявського [4]), так і з власних листів Коцюбинського до Гнатюка [5]). На земській службі

---

[1]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

[2]) Коваленко-Коломацький Гр. — В дні журьби і печалі. Київ, 1918, стор. 22.

[3]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 1.

[4]) Там же, стор. 2.

[5]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 48.

в Чернігові вибув Коцюбинський аж до половини 1911 р., коли зміг нарешті скинути з себе мулке службове ярмо, щоб цілком віддатися літературі.

Отже письменник ніби знайшов був собі „тихую пристань“, оселився на одному місці й міг віддатися, хоч і не цілком поки що, своїй творчій роботі. Справді чернігівський період у житті Коцюбинського-письменника має надзвичайну вагу. З „надійного“, „велико-надійного“, „талановитого“ молодого письменника виріс він тут на першорядну в нашому письменстві постать, дохопився вершка своєї поетичної сили, зробивсь окрасою рідної літератури, давши їй такі перлини свого натхнення, як „На камені“, „Цвіт яблуні“, згодом „Fata morgana“ „Intermezzo“, „Сон“. Але, щоб зрозуміти цілком і зважити наслідки літературної роботи письменника, треба придивитись уважніше до обставин його життя, а надто треба це сказати про людей организації Коцюбинського.

VIII.

Як же жилося Коцюбинському під час найбільшого розцвіту його хисту, коли людина з творчим огнем скінчила вже свій підготовчий період і може тільки споживати його надбання, подаючи їх у мистецькій оправі? Чи сприяли, а чи, може навпаки, заважали ці обставини буянню творчого духу?

Коли глянути на справу формально, то Коцюбинському жилося в Чернігові може й не зле. Жив з любою і духово близькою родиною; мав власне обійстя і хоч воно й завдавало чимало турбот та клопоту—виплатити за його він

так і не встиг аж до кінця свого життя—але все ж давало певний притулок та затишний куточок; голодувати й самим випадковим цукром живитися, очевидно, вже не доводилось. Навпаки, М. Чернявський, що близько зазнав Коцюбинського саме на початку його чернігівського життя, зовнішню сторону його подає в досить рожевих фарбах. „Коцюбинський,—пише він,—любив життя і вмів користуватись їм. Жив він у гарному й сприяючому оточенні. Був центром своєї сем'ї, її душею. Багато він давав сем'ї, але й багато мав од неї. Все було пристосовано, щоб таткові, щоб „Мусі", як взивали його мати й дружина, Віра Іустинівна, було гарно жити, щоб не заважати йому, не турбувати дрібницями, коли він сам не захоче того. Правда, він дуже любив свою сем'ю й інтереси кожного члена її—дорослого й малого—їх горе й радощі, він завжди носив у своїй душі. Але його інтереси, інтереси вищого порядку, як людини вищих здібностей, письменника й поета, свято зберігались сем'єю. Треба дати йому спокій—подбають, щоб спокій йому був. Треба щось купити йому—буде куплене. Треба придбати гарну елегантську одіж, обув, білизну—буде придбано. Утомився „татко" буденщиною життя чернігівського, нудотою бюрової праці, хоче поїхати кудись з Чернігова—поїде. Чи до Петрограду, чи до Флоренції... Знайдуться й кошти, і безліч делікатного чуття, й чиєсь саможертви"...[1]) Я вмисне навів чималий цей уривок з спогадів людини, що знала обставини Коцюбинського добре, щоб показати, що з поверхового боку життя його—ця основа творчости—склалося ніби сприятливо. Принаймні, оточений

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 6.

хорошою родинною атмосферою, він позбавлений був тих щоденних дрібних турбот, того пороху життьового, які—коли хмарою осідають на людину—заважають жити, навіть дихати вільно й найчастіше „угашають духа", на дрібняки мідні його розмінюючи. Коцюбинський, як бачимо, од цього був забезпечений своєю родинною атмосферою. Можна до цього додати ще, що в Чернігові він міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець: була там громадка однодумців (І. Л. Шраг та инші), з якими так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці,—і гарні сліди цих громадських стосунків ми теж бачимо на Коцюбинському. Брав він у житті чернігівської української громади досить пильну участь і—це вже я можу посвідчити—бував на початку 900-х років звичайним, разом з І. Л. Шрагом, делегатом од неї на з'їздах Всеукраїнської Организації,—делегатом акуратним, пильним і душею відданим громадській справі. Одно слово, я хочу сказати, що коли, мовляв Достоєвський, найперше для кожної людини діло—мати місце, „куди б піти", то Коцюбинський таке місце безперечно мав: і в родинній атмосфері, і в гуртку однодумців, серед української громади. І проте...

Проте життя його для літературної діяльности, для творчої роботи склалося надзвичайно нещасливо, непродуктивно. Місце „куди б піти" у його було, але не завжди він міг туди тікати, та—правду сказати—від себе й не втечеш...

Три обставині гальмували роботу письменника: досить утяжлива, марудна, важка і на дух посушлива його служба, стан його здоров'я, хронично недобрий, і, нарешті, сама його вдача, надзвичайно складна, джерело вічного невдово-

лення й самотности, душевноі гризоти та постійноі драми. Простежити це можемо на підставі автентичних джерел, переважно листування, надзвичайно цінного, що відомою публіці частиною охоплює як-раз цей час чернігівського життя, від початку 900-х років аж до смерти. Треба додати, що з Коцюбинського був дуже акуратний і пильний кореспондент: він на всі листи одповідав, сам писав часто й докладно, і через те його листи—частина їх: до В. Гнатюка, до М. Могилянського й до дружини надрукована, листи ж до мене маю під руками в оригіналі—дають більш-менш повний образ як зовнішнього його життя, так і внутрішніх переживаннів.

IX.

Коли для кожного письменника урядова служба з її машиновою одноманітністю, бездушним формалізмом та дрібними вимаганнями, без жадноі здебільшого поживи чи то для розуму, чи для серця—річ здебільшого занадто утяжлива; коли вона, виснажуючи людину з тіла і з духа, одбірає у неі мало не ввесь час і на літературну роботу кидає самі, мовляти б, вимочки таланту; коли вона, таким чином, споживає найкраще—здатність спостерегати життя й на його в свій час і з усим запалом, на який тільки душа здатна, озиватися—то на Коцюбинському та служба одбивалася ще тяжче, вона, можна сказати, жерла його, і де далі, то гірше. Це одбивалося на його й так кволому организмі і викликало ту тяжку фізичну втому, на яку хронично скаржиться письменник у своіх листах. „Більшу річ пишу, але маю дуже мало вільного часу і багато

клопотів службових, а через те дай Боже, щоб я цього місяця—що кажу! в половині падолиста—скінчив його“ [1]). „Мов з мішка посипались на мене деякі пригоди—і важкі хороби в родині, і якісь несподівані бюрові роботи, що не давали мені й дихати, не то писати щось“ [2]). „Останніми часами я так обтяжений всякою службовою роботою, що не маю часу писати... З одного боку, здоровля не служить мені, а з другого—всяка обов‘язкова праця гнітить“ [3]). Зазначаючи, що він занедужав і „через те“ має вільніший час—[4]) Коцюбинський якось ширше спиняється на літературних працях своїх та чужих і знов невеселі чуються нотки в його голосі. „Я пишу тепер щось не багато. Моя урядова праця забірає у мене ввесь час, та ще здоровля не служить, настрою нема“... „Давно вже хочеться мені,—пише він далі,—спробувати своєї сили на чомусь більшому. Хочеться написати роман—та нема часу й сили. Так, коли б спочити хоч кілька місяців, залишити десь далеко свої щоденні клопоти й турботи—то може б чоловік що й зробив. Та про те нічого й думати. Жорстоке життя потребує офір. І навіть та дрібниця, яку робиш—робиться хапаючись і через те не вдовольняє мене. Все виходить бліде, анемичне, не оброблене і тільки дратує. А тим часом читаєш—і бачиш великі зразки великих майстрів слова, бачиш, що́ можна зробити з тим словом. Знаєте, дорогий добродію, коли я читаю гарного автора (а в мене є любимі—як от Гамсун, Шніцлер, Лі,

---

1) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 29.

2) Там же, стор. 34.

3) Там же, стор. 59.

4) Там же, стор. 62.

Ахо, Гарборг, Від, Стриндберг, Метерлінк)— мені не хочеться писати, бо я знаю, що ніколи не досягну того, що досягли, що зробили ці таланти" [1]). Писано це р. 1904-го—коли, як побачимо згодом, Коцюбинський вже знайшов себе і, створивши чимало вже прегарних річей, стояв напередодні своїх шедеврів. Треба уявити собі ту гнітючу силу службових обов'язків, щоб зрозуміти, як могла ці рядки написати рука, що допіру скінчила „На камені", „Цвіт яблуні", „Fata morgana"... Але Коцюбинського цей настрій пригнічення ніколи не кидав і де далі проривався все частіше й настирливіше.

„Уклінно прохаю вибачити,—пише він до того самого свого кореспондента в наступному ж листі,—що так рідко писав до Вас, та у мене тепер так мало вільного часу, я такий обтяжений службовою працею, що не маю навіть часу пройтися на свіжім повітрі, через що часто занепадаю на здоровлі. Таке погане маю життя, що й уявити собі не можете. Тут хочеться писати, хочеться якоїсь більш живої та продукційної праці—але годі про це й марити: все забірають службові та инші обов'язки" [2]). „Ви не знаєте,—знов вертається до цієї теми Коцюбинський в одному з ближчих листів,—як мені важко писати. Умови у мене такі, що я мушу сливе ввесь вільний час оддавати службовій праці та такій приватній, що дає заробіток, бо у мене велика родина і потрібує грошá, а платню беру невелику та ще хорую. Лікарі кажуть покинути таку працю, більше гуляти, спочивати, а я мушу каменем сидіти. При таких умовах

---

[1]) Там же, стор. 63—64.
[2]) Там же, стор. 65.

займатись ще літературною працею дуже важко“ [1]). „Проклята бюрова праця вхопила мене у свої тверді лаби так, що чоловік не що-дня має час пройтися годинку, хоч від того залежить здоровля. Все попсувала мені та клята робота—і здоровля, і гумор, і мої літературні заміри, а тут ще мушу заробляти приватно на життя, бо пенсії не стає. Біда та й годі!“ [2]) „Часто буває так,—ще раз озивається на ту ж таки болючу тему Коцюбинський,—що мені мало 24 годин на добу. Накидаюсь на роботу, горю, а здоровля тріщить і сили вичерпуються. Не шкода б було, як би витрачував сили на роботу потрібну для нас, а то марнуюсь тільки на те, щоб було що їсти родині. Але годі, це стара пісня“ [3]). „Як промучусь 5 годин у своєму бюру, то вже ні до чого нездатний. І так мені гірко,—додає письменник,— що й сказати не можу, бо все ж життя моє в літературі“ [4]). „Коли ж горе моє,—пише Коцюбинський і до М. Могилянського,—останніми часами слабую, ледве стає енергії і сил на службову роботу, а промучившись 5 годин в бюро, стаю ні до чого не здатним“ [5]).

Можна було б без кінця й краю наводити отаких-от скарг та наріканнів самого письменника на службу, що забірала все від його—сили, енергію, здоров'я, добрий настрій, творчі можливости, літературні заміри й перспективи—і не давала натомісць, як зараз побачимо, навіть забезпечення доброго. Але справді годі вже цю „стару пісню“ тягти. Вже й того, що наведено,

---

[1]) Там же, стор. 67.
[2]) Там же, стор. 79.
[3]) Там же, стор. 125.
[4]) Там же, стор. 131.
[5]) „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор. 71.

досить, щоб показати, чим була для Коцюбинського урядова праця й яку тяжку жертву віддав їй і сам письменник, і українське письменство. В Короленковім оповіданні „Въ дурномъ обществѣ“ маємо чудову ілюстрацію до такого становища. Серед руїн, у льоху живуть люде дна, а поміж їми дівчинка, що раз-у-раз кволиться й нарешті вмірає. „Сірий камінь виссав з неї життя“—пояснюють старші, а автор додає: „щось безформенне, невблаганне, тверде й жорстоке, як камінь, схилялось над маленькою голівкою, рум'янці, полиск очей та жвавість рухів з неї висисаючи“ [1]). Тим сірим каменем для Коцюбинського була його урядова служба, і робила вона свою руїнницьку роботу невпинно, і невблаганно висмоктувала життя з його. Серед сірого каменю жив Коцюбинський і на собі його тягав аж до половини 1911 р., коли Товариство прихильників літератури визначило йому що-річну пенсію в 2000 карб. „Покінчив уже свої справи з земством, вже вільний“,—радісно сповіщає Коцюбинський В. Гнатюка 24-го серпня 1911 р. [2]). „Вже кілька днів, як я покинув посаду і почуваю себе краще,—пише він до автора цих рядків 26-го серпня,—хоча здоровля моє зруйновано вкрай. Але може саме тепер, коли я спокійніший та бадьоріший, вдасться мені дещо зробити“ [3]). Даремна надія! Коцюбинський справді починає більш працювати для письменства, але не на довго вистарчило його: „на волі“ прожив він не сповна два роки, та й з тих мало не рік цілий—

---

[1]) Короленко В. Г.—Полное собраніе сочиненій, вид. Маркса, т. II, стор. 129—130.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до Волод. Гнатюка, стор. 136.

[3]) Цитую з оригіналу, лист з 26.VIII. 1911.

з 22 липня 1912-го р. [1]) аж до фатального великодня р. 1913-го,—буквально таки пролежав у ліжку. „Сірий камінь“ своє зробив...

X.

То може той „сірий камінь“ хоч захищав письменника від негод життьових, або—кажучи попросту—давав добре забезпечення матеріяльне?

Листи письменника й на це бимовну дадуть одповідь. Працюючи тяжко в земстві, Коцюбинський все ж не стояв матеріяльно так добре, щоб не носити в собі вічного клопоту про засоби до життя. Література українська тоді ще не оплачувала праці, принаймні до 1905-го року зовсім, а потім дуже скупо та вбого. Мабуть чи не перший Коцюбинського гонорар літературний був од „Кіевской Старины“—по 25 карб. за аркуш. Отже яких 200—300 карб. у цьому виданні Коцюбинський заробив. Коли до цього додати 200 крб., що дістав він за „Оповідання“ (1903) од видавництва „Вік“, якусь дрібницю вже аж за четвертий—бо перші три надруковано без гонорару—томик своїх творів львівського видання, аж по 10 корон за аркуш! [2])—то оце мабуть і все буде, що заробив літературною працею Коцюбинський до 1905 р., себто за добрих 15 років роботи. По 1905-му році українські видання вже почали платити письменникам гонорар, спершу дуже малий,—та з його мусів задовольнятись і Коцюбинський, і тільки аж, здається,

---

[1]) Могилянський М.—М. М. Коцюбинський, стор. 11.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 83.

вже р. 1908-го редакція „Л.-Н. Вістника“ підбила платню спеціяльно Коцюбинському до 100 карб. за аркуш. Можна було, правда, підробляти в російський літературі, але Коцюбинський на це не йшов з принципіяльних міркувань. „Дістаю листи,—писав він якось р. 1910-го,— од російських письменників, особисто незнайомих мені, які похваляють і запрошують до співробітництва. Амфитеатров пише, що він охоче міститиме навіть по-українськи мої оповідання, аби лиш згодився я писати до його журнала „Современникъ“, який має виходити у Петербурзі з нового року і обіцяє бути найкращим з місячників. Мені не хочеться, – проте додає наш письменник,— залазить у чужу хату, коли є власна“ [1]). Про дуже добрі матеріяльні пропозиції Коцюбинському знаємо й з инших джерел, але всі він одкидав рішуче й категорично. „Не тільки,—пише про його один з близьких товаришів у літературній роботі,—не припускав він можливости відібрати в рідного письменства і частину праці та слави своєї, а й самі ті заклики вражали його естетичне і моральне почуття“ [2]).

Отже з літератури жити не можна було. Жилося з служби. І от... буквально лемент вчуваємо в листах Коцюбинського, скоро мова зайде про грошові справи. „Голубчику!—пише він до Гнатюка, сподіваючись якоїсь мизерії за четвертий томик своїх оповіданнів,—коли можна вислати мені ремунерацію, то зробіть це ще цього місяця, бо в кінці вересня маю платити до банку.

---

[1]) Там же, стор. 130.

[2]) Леонтович В.—Естетизм М. М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. V, стор. 203.

Як не заплачу, то з'їдять мене живцем!" [1]). Запитуючи незабаром жартома Гнатюка, чи не посадили його, бува „на хліб і воду, на покуту за редакторські гріхи", Коцюбинський додає: „А мене теж мабуть не мине цюпа, бо банк уже точить на мене зуби, що не плачу довгів, а Ви й не пишете мені, щó таки дирекція Вид. Спілки, чи має мене рятувати, чи ні. Хай би вже знав, чи маю пускатися на дно, чи ще можу ногами дриґати. От жарти-жарти, а тим часом справді кепсько приходиться. І не хочеться мені докучати Вам, страх як не хочеться, а мушу, бо пече. Поможіть уже, любий пане Володимире, довести справу до якогось кінця, бо страх як гроші потрібні і то з а р а з. Тепер тих пару сот рублів для мене дорожчі, ніж другим разом тисяча. Ху, аж душно стало, пишучи про цю неприємну для мене справу" [2]). „Коло мене круто" [3])—коротко повідомляє він слідом за цитованим допіру листом, ще раз запитуючи, чи вирішила вже справу з його гонораром дирекція Видавничої Спілки. „Тепер голий, як турецький святий" [4]),—сповіщає Коцюбинський Гнатюка, пояснюючи, чому не може поїхати з ним у гори. „Сижу без копійки, голий, як турецький святий" [5]),—пише він ще раз, прохаючи вислати

---

[1]) К о ц ю б и н с ь к и й М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 80. Справа з банком—властиво з банковою позичкою під заставу дому—скінчилася далеко пізніше тим, що порятував Коцюбинського звичайний тоді в таких справах рятівник Василь Ф. Симиренко. Відповідні документи знайдено по його смерти і, звичайно, повернуто спадкоємцям Коцюбинського в самому кінці 1917 року...

[2]) Там же, стор. 83.

[3]) Там же, стор. 84.

[4]) Там же, стор. 90.

[5]) Там же, стор. 99.

гонорар за надруковане у „Л.-Н. Вістнику" оповідання. „Доведеться пропадати, — резюмує нарешті своє становище Коцюбинський на початку 1908 р.—Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література... Соромно навіть признатися представникові культурної нації" [1]). „Хиба поїхати до Криворівні? — мріє якось письменник.—Чому б ні? Рада б душа до раю, та гріхи не пускають: зовсім не маю гроша́" [2]). „Знову біда—нема грошей" [3]), хоч письменникові конче треба спочинку й сонця. „Хочу попросити авансу... инакше не буде з чим вернутись додому" [4]),—оповіщає Коцюбинський дружину з Капрі й вертається таки на позичені гроші [5])... Одно слово, оті „самі противні" [6]) ба й „подлі" справи — грошові, про які у Коцюбинського вирвалося було якось: „терпіти їх не можу" [7]),—ці осоружні справи теж хронично долягали письменникові, забірали у його рівновагу душевну й буденним клопотом затроювали життя людині, яка найгірше буденщини боялась і ладна була від неї без вісти втікати. Разом з посушливою службою оці вічні буденні турботи й клопіт творили той матеріяльний фон, на якому мала розгорнутись роскішна квітка Коцюбинського творчости... Ця картка з життєпису Коцюбинського—служба і злидні—дає надто промовистий матеріял до питання, як жили українські письменники, навіть найбільші, навіть та́кі, що годні були по-

[1]) Там же, стор. 105.
[2]) Там же, стор. 108.
[3]) Там же, стор. 112.
[4]) „Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 44.
[5]) Там же, стор. 47 і 52.
[6]) „Наше Минуле", 1918, кн. II, стор. 73.
[7]) Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 47.

чесне заняти місце і в далеко від нашого багатших письменствах. Вона ж багато дечого поясняє і в індивідуальній долі Коцюбинського, — принаймні питання, напр., про його малу продуктивність літературну, яке не раз ставив був і сам письменник, мало не цілком на цьому фоні розв'язується. „Сірий камінь", оте „щось безформенне, невблаганне, тверде й жорстоке"—своє чинили невпинно.

XI.

Тісно з цією карткою в життєпису Коцюбинського зв'язана і друга,--про неї я вже згадував був між иншим попереду, але варто тут докладніше спинитися, щоб до́станку вияснити обставини літературної діяльности Коцюбинського. Це—стан здоров'я письменника. Ми вже знаємо, що він був слабовитий зроду, що хворе серце, нерви й періодичні на́пади „нічниць" мордували його органи̂зм ще з часів юнацтва, прочищаючи відповідний для хронічного слабування ґрунт у віці дізрілому. І переглядаючи знов же той багатющий з цього погляду матеріял біографичний, що рясно міститься навіть у надрукованному вже листуванні Коцюбинського, ми побачимо, що ця сумна картка обертається в суцільний „скорбний лист", який немов автоматично записує „криву" життєздатности й невпинно проказує дорогу до невблаганного кінця. І тільки ознайомившись з цим матеріялом, зробиться до краю ясно, чому цей великий талант таку малу розмірно виявляв продуктивність, сам із цього вічну гризоту маючи й жалю завдаючи всім, хто розумів, яка це велика

в нашому письменстві сила, та як вона марнується й переводиться і яку від цього втрату поносить наша культура.

На перший погляд Коцюбинський, може, й не робив враження безнадійно хворої людини, принаймні на початку свого чернігівського життя. Не малий на зріст і ніби навіть міцно збудований, стрункий, з трохи тільки похиленою вперед постаттю—він здавався досить кріпкою та дужою людиною. Навіть бліде звичайно, справді аж матове обличчя письменника та його тихий, ніби надбитий чи надщерблений, тембр голосу просто ніби якось пасували до ясної, делікатної, завжди рівної вдачі й не говорили спеціяльно про якусь лиху, очам не видну хворобу. Що це не моє тільки враження, пошлюся тут на М. Чернявського, що близько знав нашого письменника протягом кількох літ як-раз на початку 900-х років. Згадавши про скарги самого Коцюбинського на ті нічниці, що періодично його мордували, д. Чернявський додає: „Такого періоду життя, живучи в Чернігові, я не постерегав. Навпаки, він (Коцюбинський) тоді набірався сили, як молодий дубок. Тоді він багато й легко писав і сам дивувався:—От розписався! Цілий томик оповіданнів за цей час написав!" [1]) I можна думати, що цей період у житті Коцюбинського таки був і справді найспокійніший що-до здоров'я, а вже аж по 1905 році бачимо якийсь крутий заворот на гірше. Принаймні я, довго не бачивши Коцюбинського (з 1903-го, мабуть, року) і стрівшися з ним тільки р. 1906-го— просто аж пізнати не міг у цьому змарнілому, вихудлому, виснаженому, здавалось, до останньої

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 13—14.

міри чоловікові колишнього Михайла Михайловича. Щось страждение з'явилося і в кутиках уст і в очах, якесь пригноблення виразно відбивалося з усієї його тепер не похиленої вже тільки, а справді зігнутої постати [1]) Але враження раптової якоїсь одміни дістати можна було, тільки довго не бачивши Коцюбинського. Навсправжки ж слабість почалася давно і невпинною ступою йшла вперед, руйнуючи помалу виснажений та до опору нездатний организм письменника. Тепер, на підставі листів його, простежити це легко, і ця операція показує те, чого не знали читачі—скільки витерпів Коцюбинський у своєму дійсно таки стражденному житті.

Відповідаючи на запросини до участи в ювилейному, на честь Левицького-Нечуя, збірнику і згожуючись принципіяльно на співробітництво, Коцюбинський додає в листі до автора цих рядків: „та вже не знаю, як воно буде, бо я нездужаю на нерви і зараз не можу нічого писати" [2]). „Я почуваю себе вельми погано: нерви" [3]),—додає він незабаром. „Я все слабую і препогано себе

---

[1]) Такого ж само враження якоїсь катастрофичної зміни в Коцюбинському зазнала пізніше (р. 1912-го) й В. Чикаленкова. „Коли я вскочила в сальон,—пише вона в своїх згадках про останню з Коцюбинським зустріч на Капрі,—де вже ждав мене Коцюбинський—я остовпіла... Це не був вже той Коцюбинський, якого я знала, яким уявляла собі його—це був привид з деякими його рисами і... я його не пізнала" (Чикаленко В.—Спогади про Михайла Коцюбинського, „Л.-Н. Вістник", 1917, кн. II—III, стор. 170). „Страшенну відміну", що її „не можна змалювати словами", зазначає в Коцюбинському і М. Могилянський („Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VII—VIII, стор. 53).

[2]) Цитую з оригіналу, лист з 11 червня 1903 р.

[3]) Теж, лист з 2 липня 1903 р.

почуваю“ [1]),—лаконично дописує він трохи згодом. „...Коло мене біда. Здоровля знов таке погане, що нічого не можу писати. Навіть на конкурс „Кіевской Старины“ нічого не написав. Почав та й кинув. Не можу... Коли б мені покращало (та чи покращає вже?) і я зміг би щось написати, то, будьте певні, що вже нікому не дам, тільки Вам“ [2]),—одписує Коцюбинський на запросини до участи в ювилейному збірникові на пошану Б. Грінченка. „...Стан мого здоровля такий, що на якусь регулярну роботу надії покладати не можна“ [3]),—знов одповідає він пізніше, коли в Київі мало розпочатися одне літературно політичне видавництво, до якого запрохано і Коцюбинського. „Здоровля моє зруйновано вкрай“ [4]),—повідомляє він разом з утішною звісткою, що покинув нарешті службу й збірається тепер більше в літературі працювати. Отже з 1903 р., себто з того часу, коли Коцюбинський здавався ще, як рівняти до пізнішого, ніби здоровим, коли на М. Чернявського він справив був вражіння „молодого дубка“—і тоді вже од його чуємо все одні скарги на лихе здоров'я, що не дає працювати. З листів до В. Гнатюка та до дружини можемо навіть фактично, крок за кроком, простежити, як усякі слабости все більш посідають организм і як борсається в тих лабетах і потроху знесилюється самий дух письменника.

Спершу і в тих листах,—теж десь так з 1903 року—знайдемо самі лаконичні нотатки: „слабую“ [5]),

---

[1]) Теж, лист з 9 березня 1904 р.
[2]) Теж, лист з 26 вересня 1905 р.
[3]) Теж, лист з 4 вересня 1907 р.
[4]) Теж, лист з 26 серпня 1911 р.
[5]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 58.

„здоров'я не служить мені“ [1]), „сам занедужав“ [2]), „занепадаю на здоров'ї [3]) і т. и. Але де далі, тим частіш і вже здебільшого докладніше спиняється Коцюбинський на стані свого здоров'я — звісно, в зв'язку з тими чи иншими літературними планами та замірами. „А коло мене зовсім зле,—пише він р. 1905-го,—знов хорий, знов нерви, а з ними вкупі і шлунок. До того змучений, що нічого писати не можу і це мене гризе найбільше. Не знаю вже, що з собою діяти. А все через перевтому. Мушу працювати годин по 10—12 на добу, а це шкодить. А ще ціла зима передо мною, коли найбільше праці буває“ [4]). „Здоров'я маю таке лихе, що мушу сидіти в хаті і найчастіше ж—лежу“ [5]). „А я на вакації кис, як кисну і тепер. Усе ледаче здоров'я... Взагалі треба сказати,—пише він 1906 р.,—що теперішній час у нас не сприяє літературній роботі. Вже поминаючи те, що я день біжу, а три дні лежу—вічно почуваєшся знервованим, напруженим, ціла увага звернена на щось инше, цілком у другий бік. Нема спокою, нема рівноваги“ [6]). „Вже тиждень, як лежу в ліжку, застудився дуже і ледве дихаю“. „Я почуваю себе погано. Не служить здоров'я та й годі“ [7]). „Я скриплю“ [8]). „Все нездужаю. От і недавно—поковзнувся якось, розтяг щось у середині, коло серця, і мало не вмер, а тепер все

---

1) Там же, стор. 59.
2) Там же, стор. 62.
3) Там же, стор. 65.
4) Там же, стор. 82.
5) Там же, стор. 87.
6) Там же, стор. 92.
7) Там же, стор. 97.
8) Там же, стор. 98.

болить і не можу довго сидіти за столом“ [1]). „Душа ледве держиться в тілі... Погано, знаєте, зо мною. Треба рятуватися, спочити, полежать в шпиталі або в санаторії, а нема за що. Доведеться пропадати“ [2]). Оці думки про близьку смерть неминучу, видимо, все частіше навідуються до хворого письменника, бо все голосніше бренить цей мотив у його листах. „Маю надію побачити Вас у 1909 р.—пише він у кінці 1908 р. до Вол. Гнатюка,—як ще буду до того часу живий, бо лікарь каже, що щось мені там з серцем не добре“ [3]). „Ледве дихаю“ [4]), — пригадується він свому кореспондентові на початку 1909-го року. „Я сам ледве дихаю“ [5]),—ще раз виривається у його гірким жалем у кінці того ж року. „Тепер я вже не тільки постогную, а часом мало не плачу од шаленого болю у грудях та браку вільного віддиху. Як запре дух у грудях, то й кроку ступити не можу, а нерви такі, що кожна дрібниця, напр., якийсь факт в пресі або стаття, робить мене хорим на кілька день“ [6]). „Я ввесь час дуже слабий, сильні сердечні припадки і харькаю кров'ю от уже три тижні“ [7]),—коротко сповіщає він М. Могилянського. „Серце все більше і більше псується, астма мучить частіше і взагалі сил небагато“. „Заслаб на запалення олегочної... Хоч кров'ю не плюю більше, але астма мучить

---

1) Там же, стор. 103.
2) Там же, стор. 105.
3) Там же, стор. 110.
4) Там же, стор. 112.
5) Там же, стор. 118.
6) Там же, стор. 120.
7) „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор. 79. В згадках В. Чикаленкової теж знайдемо звістку, що р. 1912-го на Капрі Коцюбинський „плював кров'ю“,—див. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. II—III, стор. 174.

мене дуже, часами вмитися не годен без атаку астми“ [1]),—ділиться своїм лихом Коцюбинський з Гнатюком. „Ледве доїхав додому і надобре розхорувався... До цілої моєї біди я мав десь застудити живіт і дістав острий катар шлунка“ [2]). А там пішло вже повільне вмірання, з другої половини 1912 р., коли письменникові не було сили не то ногами пересувати або через хату перейти, а вже і встати навіть, та й лікарі не пускали; коли його на руках зношено на візника і хвилин 10—20 вожено по улиці, щоб хворий бодай трохи вхопив був свіжого повітря; коли навіть читати вже через ослаблення й хронічну втому він не може, коли сили вистарчало тільки на коротенькі одноманітні картки, „скучні, як і життя моє“, його образного слова вживаючи [3]). „От Вам,—пише з розпачу Коцюбинський 24 вересня 1912 р. до В. Гнатюка,—з егоїзмом слабого, опис мого істнування. І соромно, і гидко так займатися здоров'ям, та що вдієш, коли мене цілком придушило, не лише тіло, але й дух“ [4]). „Пора вже настала,—так починає він 1913 р.—обертатися в дерево або в горох. Що ж—і то добре, шкода тільки гуцульського матеріялу, бо дурно загине“ [5]),—так прощається письменник з своїми мріями про нову з гуцульського життя повість. І нарешті—сухий, мов наглий постріл, крик розпачу та безнадії в одному з останніх листів до М. Могилянського: „На острові“ не скінчене“ [6])...

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 152—153.

2) Там же, стор. 157.

3) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 57.

4) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 160.

5) Там же, стор. 166.

6) „Наше Минуле“, 1918, II, стор. 85.

Письменник, видимо, завмірав, сам бачив це, не творив собі ніяких про те ілюзій і певне таїв у собі страшні муки од свідомости, що вимріяні, викохані та під серцем виношені образи, ще не рожденні на світ, але вже зачаті—уміраають і умруть разом з ним...

XII.

І жахливу цюю свідомість—маємо підстави думати—Коцюбинський носив у собі не тільки останніми свого життя роками. Ось доказ. Року мабуть 1903-го, себто тоді, коли він нам, стороннім людям, здавався ще міцним та дужим, коли він „набірався сили, як молодий дубок", коли був „повний сили й енергії" [1]), як свідчить його близький товариш у роботі—саме тоді він пише свою поезію в прозі—„Утома". Досі якось не звертано уваги на ці поезії в прозі, яких Коцюбинський лишив нам чотирі, а тим часом це надзвичайно цінне автобіографичне джерело, не з фактичного, річ певна, боку, а так—оскільки всяка лірика буває нехибним покажчиком настроїв та переживаннів автора, його внутрішньої істоти й інтимного світу про́явом. „Душа моя втомлена—і навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця"—таким смутним аж до повної безнадії акордом починає Коцюбинський цю поезію і далі стилем і словами, вартими Еклезіяста своєю силою й вимо́вністю, малює свій жаль до всього навкруги, бо все по своєму живе, усе „творить своє", усе „ховає в собі надію життя і дасть нові пагони".

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, ст. 14 і 26

Тоді як я...

Тоді як попіл надій моїх нерухомою хмарою завис надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померкло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим—не розів'ється знову.

І чому не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втомився [1]).

Справді щось од зацькованого звіря вчувається в оцьому жахливому—„не хочу... втомився“... І це не єдиний момент, коли те інтимне, що ховав художник у душі своїй од усіх, бурхливо зринало на верх і пробивало міцну кору здержливости. Той самий мотив безмежної втоми здибаємо і в мистецьких враміннях „Intermezzo“, в оцій незрівняній поемі самотної душі, в оцьому геніяльному сполученні найінтимніших автобіографичних переживаннів з глибінню світової трактовки теми, з свого роду духом космичности, який вчувається поміж рядків цієї найкращої з поем притомленого, та все ж живого серця... Велику носити треба щербину в душі, щоб песимизмом перейти самого навіть автора „Еклезіясту“. І тим більше, що Коцюбинський любив життя, любив ясні барви, живий рух, гомін природи і людини, не тікав од життя, не був ні аскетом ні містиком. Прагнути життя, усіма тягнутися до його фібрами своєї істоти й почувати разом без спочинку, що носиш у собі нехтування життя, вічну кригу смерти, що в корені мертвить його радість—це ж не тільки для філософських поем трагична тема. В житті трагедія буває тяжча, а надто для людей типу Коцюбинського.

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини. Оповідання. Львів, 1909, стор. 4—5.

І щó переживала ця промениста натура, що кохалась у житті й на порозі смерти складала хвалу йому, переживала не моментами, а цілими роками без упину й одпочинку, хронично, яку надлюдської втоми вагу носила в собі—це збагнути можемо тільки тепер, вчитавшись добре в приступний нам біографичний матеріял.

Вічне, безнадійне слабування, що, мов гробак той, точить тіло, що безупинно про себе нагадує, що самий дух придушує, жужелицею й попелом фізіологичних функцій його закидаючи... Серце, нерви, ядуха (астма), катар шлунку, туберкульоз легенів, хоч про його й сам письменник не знав [1])—та це ж жаднісенького здорового органу немає... Не з того треба дивуватись, що мало і рідко писав Коцюбинський, а з того, що він взагалі міг писати і що в його творах так багато світу, сонця, яскравих барв, променистих образів, так багато ясного життя і так рідко-рідко озивається в світовому масштабі ота надлюдська втома. Але разом не треба забувати, щó слабування таки з'їло нам Коцюбинського, бо він і малої може не дав частини того, щó міг дати; а й те, що дав—иншим могло б бути, як би був инший стан його здоров'я. Що це не говориться так собі, а priori мовляв, тому докази бачимо знов же в листах письменника.

Я вже цитував одне місце з тих листів, а тепер ще раз його нагадаю. „Давно вже хочеться мені,—писав Коцюбинський до В. Гнатюка,—спробувати своєї сили на чомусь більшому. Хочеться написати роман—та нема часу й сили. Так, коли б спочити хоч кілька місяців,

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка. Передмова, стор. 15.

залишити десь далеко свої щоденні клопоти й турботи--то може б чоловік що й зробив. Та проте нічого й думати. Жорстоке життя потребує офір. І навіть та дрібниця, яку робиш—робиться хапаючись і через те не вдовольняє мене. Все виходить бліде, анемичне, необроблене і тільки дратує. А тим часом читаєш—і бачиш великі зразки великих майстрів слова, бачиш, щó можна зробити з тим словом. Знаєте, дорогий добродію, коли я читаю гарного автора (а в мене є любимі—от як Гамсун, Шніцлер, Лі, Ахо, Гарборг, Від, Стриндберг, Метерлінк)—мені не хочеться писати, бо я знаю, що ніколи не досягну того, що досягли, що зробили ці таланти“ [1]). Це справжні муки слова, яких зазнає великий талант, свідомий своєї сили, але через каторжні обставини тих сил не здатний вживити у відповідних творах. „Хочеться написати роман“—і разом „не хочеться писати“ зовсім... Тут виявились не тільки ті високі вимоги, які—ми це ще побачимо згодом—Коцюбинський завжди ставив до кожного письменника, і до себе насамперед, і через те почував прикре од своїх творів невдоволення. Одбивається в наведених допіру словах—„ніколи не досягну“—ота безпорадність зацькованої слабостями людини, той самий настрій, що сплодив „Утому“, як найвищий ступінь вічно гризущої непевности що-до своєї сили фізичної. „Утома“—звичайно це хвилевий настрій, але в ній одбилась та перманентна й зовсім реальна втома, яка гризла й нищила письменника, не давала йому ні з'осередитися на роботі, ні доконати творчих планів, ані навіть доконане викінчити так, як хотілося. Напр., отой роман, що

[1]) Там же, стор. 63—64.

про його згадується в наведеному уривкові,—не тільки саму мрію, але й зміст його я чув од Коцюбинського року либонь 1902-го; тема—сучасна газета з типами газетчиків і взагалі до газетної справи причетних людей. Підхід до теми, можна сказати, фізіологичний; газета уявлялась письменникові як живий организм, що живе своїми законами, звичаями, своїм цілком своєрідним життям, незалежним од життя людей, що її творять. Коцюбинський з захватом оповідав деякі сцени й накидав типи з майбутнього романа,—щось на зразок романів Еміля Золя,—і видко було, що і сюжет і навіть деталі вже уклалися в готову форму, яку треба було тільки на папір перенести. І на папір його не перенесено, як не перенесено і останньої—третьої—частини „Fata morgana" [1]), як не перенесено й тієї гуцульської повісти, що її любовно виношував у собі Коцюбинський останніми часами й якої схему подає В. Гнатюк [2]); як не перенесено і багато-багато иншого. „В голові повно, а на папері пусто", так сформулював був своє становище сам Коцюбинський. Величезної художньої ціни матеріял гине, хоча „так хочеться писати—і навіть маю що писати" [3]),—скаржиться на свої слабости письменник. Або ще—як пише Коцюбинський, коли вже пише. „Хорий, ледве дихаючи, я мусів сісти за стіл і написав до „Вістника" оповідання (аркушів на 2) під з. „Дебют" [4]). „Пишу продовження свого оповідання „Fata morgana"—і „не тільки постогную, а мало не плачу

---

1) Там же, стор. 120.
2) Там же, стор. 23.
3) Там же, стор. 103.
4) Там же, стор. 112.

од шаленого болю у грудях" [1])... „Тим часом грішу потрохи, написав одно оповідання і пишу друге, в антрактах звісно, коли серце не заважає. І на що те серце в людини?—філософично запитує письменник. — Мучить по ночах, звалює в ліжко удень і заважає жити. Особливо в останній—додає він—місяць воно розвинуло свою „діяльність" і мимохіть дивишся назад вже, а не вперед. А там сумно, мало роботи, не багато потіхи" [2]). „Якась голова в мене не свіжа і все, що я написав, сильно не подобається мені, ще більше, ніж те, що писав вдома" [3]),—оповіщає письменник свою дружину про написані на Капрі твори („Лист" і „Подарунок на іменини"). Всі твори останніх літ Коцюбинського, а між їми і такі, як „Intermezzo" або „Сон" писано „в антрактах", писала їх хвора людина, що „не тільки постогнувала", а може корчилась од лютого болю. Цілком ясно, як цей хронично-недужий стан письменника одбивався на його творчости. І сам Коцюбинський був добре того свідомий. Торкнувшись якось свого літературного надбання, він пише в листі до В. Гнатюка: „Врешті не те мене трівожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, що треба б краще обробляти й виконувати річі, бо важна не кількість, а якість. Багато заважає мені і те, що я слабую" [4]). І сумним сумом бренять автопідрахунки в иншому знов листі: „І так мені гірко, що й сказати не можу, бо все ж життя моє в літературі. Так мало і так невдатно робив (те-

---

[1]) Там же, стор. 120.

[2]) Там же, стор. 130.

[3]) „Л.-Н. Вістник," 1919, кн. VII—IX, стор. 41.

[4]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 146.

пер, як став старший—всі гріхи видніші мені), а тут вже й край"[1]). Думаю, що не треба широко поясняти, як працювати людині, що для неї „все життя в літературі", оте вічне, мов тяжкий у грудях камінь, memento mori носючи...

XIII.

Деяку полегкість і в життя Коцюбинського, і для його літературної праці давали подорожі. Подорожуючи, одриваючись од утяжливої, нуднсї та сухої роботи офіціяльної, Коцюбинський не тільки спочивав як тілом, так духом, не тільки вертався додому „помолоділий, ніби у квітки прибраний"[2]), і робився здоровший та бадьоріший. Він любив мандрувати, мав просто психичну до того потребу; він жадними очима впивав у себе нову незнану доти красу й одбивав на чутливій пластинці своєї душі, „як матеріял". Мабуть щось в крови у Коцюбинського було мандроване й він мало не всю Європу звідав своїми очима. Холодний Петербург і Фінляндія, Бесарабія і Крим, Салоники й Атени, Сицилія й Італія, Швейцарія і Німеччина і рідні наші Карпати—все це любе було нашому письменникові, і у його просто фізична була потреба „повідчинять вікна, провітрить оселю, викинуть разом з сміттям і тих, що смітять" і, „пустивши свою душу під чорний пар", підставляти усього себе сонцю, щоб воно „засмалило душу, як засмалило тіло", як це чудово виявлено в „Intermezzo". Кудись проїхатися, нс-

---

[1]) Там же, стор. 131.

[2]) Могилянський М. — М. М. Коцюбинський. Уривки з споминів. „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VII—VIII, стор. 53.

вих набратися вражіннів, „засмалитись“ тілом і душею, бодай у мріях снувати плани все нових і нових подорожів—це чи не єдиною реальною було втіхою Коцюбинському. За́-молоду великий слід на душі і творах його лишили Бесарабія та Крим, і не дурно кращі його оповідання того часу присвячені цим сторонам, поширивши, як мовив хтось із критиків, либонь небіжчик Франко, географичні простори українського письменства. Пізніше ці краї заступлено соняшним Капрі та похмурими, але такими грандіозно-своєрідними українськими Карпатами,—і знов же Коцюбинський звеличав їх у чудових творах. Як там „Помстився“, „Пе коптьор“, „Для загального добра“, „В путах шайтана“, „На камені“—так тут „Сон“, „На острові“, „Тіні забутих предків“. І справді вже оцей невеличкий список показує, чим було подорожування для Коцюбинського.

Вертався він додому раз-у раз здоровший, у всякім разі з кращим самопочуттям. „А мене,—одписує Коцюбинський В. Гнатюкові по спільній подорожі,—хоч дуже втомила подорож і хоч я схуд так, що знайомі не пізнавали, проте почуваю себе свіжішим, бадьорішим і навіть поправляюся“ [1]). „Літом я спочивав на протязі місяця на селі у Чикаленка, поправився був, придбав щось 6 хунтів і деяку душевну рівновагу“ [2]). „Поки ж що тішуся, що спочинок і пробування на півдні зміцнило мене трохи і я тепер далеко бадьоріший. Хочеться працювати, снуються

---

[1]) Там же, стор. 76—77.

[2]) Там же, стор. 108—109. Мова тут про с. Кононівку на Полтавщині, а не про Херсонщину, як помилково гадає В. Гнатюк,—див. стор. 12. Порівн. посвяту „Intermezzo“—„Ононівським полям“.

пляни—а це вже добре“ [1]). Та й не тільки за одпочинок були й сили давали подорожі Коцюбинському і помагали потім якось перебувати своє офіціяльне життя—до нової подорожі. Вони постачали йому матеріялу, а разом з тим і дуже потужного стимулу до літературної праці—„хоч в антрактах, звісно, коли серце не заважає [2]). Перечитуючи листи письменника до близьких людей, наочно бачимо, як зароджуються ті сюжети або поодинокі образи, що потім чаруватимуть нас у вже викінчених творах, як розгортаються й міцніють мистецькі зáдуми, як у лабораторії письменника йде та творча робота, що появляє себе згодом величніми наслідками... Ось чудовий опис кримського ландшафту в листах до дружини з 1906 р. [3]), який можна пізніше знайти, перероблений, у новельці „У грішний світ“. Ось похапцем накидані враження з Сицилії та Мессини [4]), що склалися потім на глибоку „Хвалу життю“. Ось ціла низка листів з Криворівні [5]), в яких змальовано поодинокі епізоди й загальний фон, що килимом роскішним розгорнувся в „Тінях забутих предків“. Ось план „написати щось про Капрі—це мають бути дрібнички, враження, картинки, сонце, море, природа і трошки людини, яка усе те любить“ [6]), або як змодифікував останні слова Коцюбинський у листах до В. Гнатюка та дружини—„і трошки про себе“ [7]), бо, мовляв, „грішно дивитись на цей чудесний острів

---

1) Там же, стор. 125.
2) Там же, стор. 130.
3) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. III, стор. 289—293.
4) Там же, кн. IV—VI, стор. 41—43.
5) Там же, кн. VII—IX, стор. 28—29.
6) „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор, 76.
7) Коцюбинський М.—Листи до В Гнатюка, стор. 146; „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 42.

і нічого не написати про нього". Цей план набрав живої плоти в останніх нарисах Коцюбинського, яких тільки початок з'явився в світ під заголовком „На острові". І всюди, куди тільки потрапить, Коцюбинський починає „робити записи", „збірати матеріял", щоб „вивезти звідти тему якусь" [1]), укладати в систему свої враження, не спиняючись навіть перед досить, як на хвору людину, важкими експериментами. В Карпатах він не раз робив екскурсії в гори, на полонини [2]), додивлявся до місцевих забав та звичаїв [3]); на Капрі справляє свята місцевим звичаєм [4]), ходить по весіллях [5]), зазирає з небезпекою для життя до кратера на Везувії [6]), всюди жадібним шукаючи оком цікавих спостережень. На щастя і в Криворівні, й на Капрі був він серед своїх людей (В. Гнатюк, Максим Горькій), і де виборне товариство давало йому не тільки розвагу, але й велику духову втіху через спізнання з людьми, до якого такий був він непереможно охочий, хоча й нарікав иноді на людське товариство, знаходячи, що „для здоровля духа мені часами потрібна самотність" [7]). Сповіщаючи якось В. Гнатюка, що після повороту з Капрі почуває себе чудово і що хочеться навіть писати, Коцюбинський додає: „До того, признаюся Вам щиро, мене дуже освіжила стріча з людьми і добрі, дорогі для мене заходи що-до

---

1) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 135.

2) „Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 28.

3) Там же, стор. 29.

4) Там же, стор. 38—39.

5) Там же, стор. 45—46.

6) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 77.

7) „Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 37.

підтримання мого здоров'я. Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком одинокий на світі, що є добрі, сердечні люде, які без всякого власного інтересу дбають про тебе"[1]). І як показують листи письменника та деякі про його згадки[2]), Коцюбинський, немов до вирію, тягся до оригінальних країв і використовував їх ущерть, наливаючись увесь новими враженнями. В усякому разі подорожування дали Коцюбинському силу прожити кілька ще років, а в літературному його надбанні одбилися шедеврами творчости, в яких він цілком вже знайшов себе і на неосяжні обрії розгорнув рямці українського письменства—і то, розуміється, не тільки географично.

XIV

На фоні цих загальних обставин, що перейшли перед нами, не багато ще маю додати окремих епізодів із життя Коцюбинського тієї доби, коли вже він зайняв був заслужене місце серед діячів українського відродження. Я вже згадував, що Коцюбинський дуже близько стояв до перводжерел українського громадського життя, бувши членом нелегальної громади в Чернігові та приїздючи од неї частенько делегатом на з'їзди (так само нелегальні) Всеукраїнської Организації, що відбувалися звичайно в Київі двічі або й тричі на

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 117.

[2]) Иткинъ С.—Годовщина. Страничка изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь", 1914, кн. IV; Чикаленко В.—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник", 1917, кн. II—III.

рік. На початку 900-х років він бував звичайним учасником цих з'їздів. Пам'ятаю, що на одному з їх, року либонь 1901-го, відбувся в кватирі Антоновича між ним та другим визначним тоді ще чернігівцем, Борисом Грінченком, надзвичайно цікавий турнір, в якому обидва промовці розгорнули—кожен з свого погляду—цілу програму методів громадської праці на українському ґрунті. Враження цей турнір викликав серед присутніх величезне і Є. Х. Чикаленко сформулував його по засіданні словами: „Ну, маємо вже зовсім готових послів до майбутнього українського парламенту", розуміючи в цьому, що такі промовці зуміють кожну справу на повен зріст поставити. З цього бачимо, що промовляти Коцюбинський міг справді гарно, з захватом, коли зважувався ставати поруч суворої, непохитної логики Грінченка, безперечно визначного промовці. Але, здається, Коцюбинський не дуже взагалі був охочий до широких публічних виступів, і навіть у тісному колі добре знайомих людей остерегався по-за звичайними розмовами говорити або читати. Сповіщаючи свою дружину про товариські читання на Капрі у Горького в господі він додає: „Я своїх річей нікому не читаю, бо ніхто їх не зрозумів би, та й я не люблю, як ти знаєш" [1]). З публічних виступів Коцюбинського згадаю тут ще його промову на святі Котляревського в Полтаві 1903-го року,— промові, що була й останньою на тій пам'ятній маніфестації-перегляді українських сил. По його промові далі промовляти по-українському було заборонено і публіка покинула залю під враженням останнього слова Коцюбинського, хоча безперечно центр події був тоді в забороні самого укра-

[1]) „Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 46.

їнського слова, а не в тому чи иншому змісті промови.

Взагалі Коцюбинський, як видко й з попереднього, ніколи не стояв осторонь од громадського руху, завжди ним цікавився й брав у йому широку та близьку участь, надто під ті часи, коли почало було світати в Росії на волю. Події 1905 р. захопили його дуже глибоко, так що він, взагалі до публічних виступів неохочий, починає навіть на громадських зборах виступати з обороною визвольних домаганнів [1]). Захоплення це одбивається навіть у листах Коцюбинського, дарма, що мусів він иноді додержувати умовної обережности, звіряючись із своїми думками на зрадливому папері. Сповіщаючи 30 червня 1905 р. В. Гнатюка, що подорож за кордон нової надала йому сили й що він поправляється, Коцюбинський додає: „Час у нас, правда, не відповідний до того, вічно нерви напружені. Наприклад, перед кількома днями довелось стояти кілька хвилин перед рушницями козаків, виміреними в публіку, і чекати, що ось-ось ляжеш трупом... Останніх голосних подій в Одесі не буду Вам описувати, бо певне Ви краще знаєте про все з закордонних часописів. Що-до українців, то вони, як поглянути, ніби зовсім завмерли, нічим себе перед людьми не виявляють, хоч непомітно робота йде, підшкурні води течуть“ [2]). „Чекаю тепер,—пише

---

[1]) В одній з тодішніх газет знаходимо дописа з Чернігова про збори 9 січня членів громадської бібліотеки, на яких Коцюбинський мав яскраву промову про цензурні митарства українського слова. Збори одноголосно ухвалили резолюцію промовця про скасування цензури для виданнів усіма мовами. Див. „Наши Дни“, 1905 р., ч. 23.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 77.

трохи згодом, уже по жовтневому маніфесті, Коцюбинський,—як не знати чого, закону про волю преси, а його як нема, так нема. Та й взагалі,—ширше спиняється на подіях того часу Коцюбинський,—у нас нічого з обіцяних свобод нема. Маємо тільки конституцію на папері, скасовану фактично цілим поступуванням уряду. Нас попросту обдурюють і без глузду грають з вогнем, що обхопив цілу Росію. Ситуація страшно неясна, не знаєш, чим все скінчиться, принаймні у ближчому часі. Боротьба йде вперта, завзята, кожен день висуває якісь нові чинники на історичну арену, революція обхоплює військо, в Севастополі зараз іде справжня війна між військом і військом. У нас скрізь панує така думка, що заким дістанемо спокійне і культурне життя, буде загальне повстання, що змете ввесь старий політичний лад. Зараз ніяка культурна робота попросту неможлива. Усі, без ріжниці національности, скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога". Видимо, в зв'язку з подіями Коцюбинський мріяв тоді про те, чи не пощастить кинути службу і тому й чекав може, „як не знати чого", закону про волю преси, щоб цілком віддатися літературі. Але невиразність становища розвіювала оті мрії й він додає в допіру цитованому листі: „Не знаю, коли настане той час, щоб я міг змінити свою теперішню працю на більш відповідну і продукційну". Подавши кілька новин з літературного та громадського життя, Коцюбинський ще раз вертається до болючої справи, одзначивши загальне становище короткою, та вимовною формулою: „Ми стоїмо зараз по-за законом" [1]). „Нам не дають нічого будувати, коли це не в'яз-

---

[1]) Там же, стор. 85—86.

ниця,—характеризує справу Коцюбинський у наступному листі з початку 1906 р.—Темні сили будують нові в'язниці, бо старі переповнені. Ми певно замало ще зруйнували, аби можна було щось творити" [1]. „Взагалі,—робить він підсумок подіям 1906 р.,—треба сказати, що теперішній час у нас не сприяє літературній роботі... Вічно почуваєшся знервованим, напруженим, ціла увага звернена на щось инше, цілком у другий бік. Нема спокою, нема рівноваги" [2]. Та й не буде,—напевне сказав би, коли б доля судила була йому довше прожити...

27 грудня 1906 р. в Чернігові одкрито місцеву „Просвіту". Ще перед заснуванням її Коцюбинський дуже турбується й дбає, щоб обставити одкриття як наймпозантніше з національного боку. Він пише до своїх знайомих у Галичині, щоб звідти прийшло як найбільше привітаннів, бо „це мало б вагу для нашої публічности, підняло б духа, додало б охоти до праці" [3]. Перші загальні збори „Просвіти" обрали Коцюбинського на голову нового товариства, хоча він і одмагався [4]. Товариство почало було спершу досить жваву роботу і з листування Коцюбинського ми бачимо, що голова його, не вважаючи на хронічне нікольство та звичайно ледаче своє здоров'я, ретельно дбає про його розвиток та роботу—збірає бібліотеку, виступає з цікавим рефератом про Франка (1907 р.), піклується взагалі про те, щоб на добрий поставити шлях товариство. І це не легко було, бо, як скаржиться Коцюбинський В. Гнатюкові, „нікому працювати"

1) Там же, стор. 87.
2) Там же, стор. 92.
3) Там же, стор. 98.
4) Там же, стор. 99.

й через те робота „звалилась усім тягарем на мене та на мою жінку“ [1]). На жаль, часи надійшли надто вже сутужні і навіть культурно-просвітна робота викликала од переможної реакції, перешкоду за перешкодою [2]). Запанувала, мовляв, проза життя. „А проза,—пише в одному з своїх листів у кінці 1908 р. Коцюбинський,—дуже нудна і чорна. Губернатор беззаконно викинув мене, мою жінку, Шрага і ще кількох з „Просвіти“ . . ., справи товариства підупали цілком“ [3])... Цим і скінчилися мрії письменника про широку просвітну роботу в обставинах російської дійсности, а вона ж і опріч того давалася в знаки часто і в способах та приводах не перебірала. Не кажу про цензуру, що труїла життя кожному українському письменникові того часу, надто в період перед 1906 м роком, але от дрібний факт. Хтось із-за кордону прислав був Коцюбинському в листах газетні витинки про свято Котляревського. Адресата кличуть на почту, щоб при йому ті листи переглянути. „Я,—пише Коцюбинський,—протестую, бо у нас нема такого закону, щоб почта мала право одкривати листи. Проте почтмейстер роздер коверту і конфіскував ті нещасні і невинні вирізки, немов щось страшне“ [4]). Звісно—дрібниця, але коли дійсність цілу хмару і безупинно таких дрібниць насилає, коли все кругом тільки й закидано таким непотрібним

---

[1]) Там же, стор. 106.

[2]) Про митарства Чернігівської „Просвіти“ докладно писав Черніговець (Ілля Л. Шраг) у статті „Доля Черніговської „Просвіти“.—„Рада“, 1912, ч. 48. Див. ще „Справоздання Товариства „Просвіти“ у Чернігові за 1907 рік“. Чернігів, 1908.

[3]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 110—111.

[4]) Там же, стор. 60.

порохом, то дихати стає нічим і життя обертається в суцільний смітник. Як побачимо на своїм місці, Коцюбинський надто відчував потужну силу цих дрібниць, і тому може й виступав таким ворогом „смітників життя“ у своїх творах.

XV.

Духове обличчя письменника, його вдача так само на творчости одбиваються, як і обставини околишнього життя, хоча й виробляються може, кінець-кінцем, під їх впливом, під потужним тиском того, мовляв, осередку та обставин. Основні риси Коцюбинського вдачі видко вже й з попередніх сторінок і додати лишається небагато.

Усі, хто знав Коцюбинського в щоденному житті, майже однаковий дають образ його духової постати. Була це надзвичайно вразливої та чулої вдачі людина, делікатна, лагідна, високою посідаючи мірою те почуття такту, толеранції й здержливости та коректности, що нехибну становить ознаку високої культури. На всенькій його зверхности й поводінні—од убрання й манер до способу розмови — лежала печатка того духового аристократизму, що кидалася найперше в вічі всім, хто з ним здибався. Не дурно, як свідчить Ол. Саліковський, таким контрастом одбивала постать Михайлика Коцюбинського ще в бурсі, серед „брусоватих хлопчаків, що повиростали на сільському просторі, в демократичних обставинах попівських і дяківських родин“ [1]). Не дурно й по-

[1]) Саликовскій Ал.—Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 52.

тім він своє життя укладав так, що, як свідчить Чернявський, його товариші-службовці тільки дивувались і „не раз закидали йому аристократизмом“ [1]). „В тім, як зодягався, носив бриля, в ритмі усіх рухів“ завважив і М. Могилянський „щось од тієї elegantiae, яку важко змалювати, але яка невпіймано (sic!) почувається“ [2]). Але це може й держало від його людей на певній дистанції. Він завжди чужим був серед буденних обставин, сам стояв од них осторонь і до себе не зближав нікого. Він не мав ворогів, але не мав певне і друзів. Надзвичайно складної вдачі людина, не любив Коцюбинський пускати кого-будь до себе в душу і тому, зо всіма добрим бувши, власне близьких інтимно людей не мав зовсім. Самотня це людина. І як усі самотні люде—з великим нахилом до егоцентризму. Найближче з усіх, хто писав про Коцюбинського, зайшов до цієї риси небіжчика М. Чернявський.

„Він,—пише про Коцюбинського цей його товариш і близький таки приятель,—мало з ким зближався до меж інтимности. До такого зближення приводила його тільки спільність духових і артистичних інтересів. Хоч і тут,—додає М. Чернявський,—був обведений неначе якимсь магичним колом, десь дуже близько коло самого центру, біля тієї абстрактної субстанції, що вважаємо її за власне я“ [3]). І цього зазнав Чернявський на собі, бо і йому не пощастило те магичне коло переступити. Живучи роками в одному місті й мало не що-дня здибаючись, М. Чернявський все ж не може сказати, що „заглянув у глиб

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 7.

[2]) Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VII—VIII, стор. 51.

[3]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 7.

душі Коцюбинського, до самого дна, що вияснив собі всі таємниці її. А дивився я,—підкреслює автор споминів,—уважно. Дивився обережно“ [1]). „По давньому милий і делікатний, М. М. став разом з тим ніби ще більш здержливим“ [2]),—говорить про свої зустрічі з Коцюбинським товариш його дитячих та юнацьких літ. Як я вже згадував, ні з ким із своїх приятелів—ні з Чернявським, ні з Гнатюком—не був Коцюбинський до краю щирий і навіть у фактах околишнього життя або не договорював або обмежувався невиразними натяками. І це може та риса, що домінує в духовому обличчі Коцюбинського.

Маємо серед його поезій у прозі чудовий самоаналіз цієї риси—„Самотний“. „Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа. Завжди і всюди чую її любимий приспів:—А ти самотний!“ Ніхто не заглушить того співу. Кругом люде, життя, простягаються дружні руки для щирого стискання, чуже горе заявляє своє право на спочуття, кохання бунтовливо опановує істоту—але й тоді навіть... „і тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний і гордий поклик:—А я .. самотний“ [3]). Це „як вічне прокляття“ для Коцюбинського, та разом і „реквієм душі“: воно і тяжить, і дає осолоду, і дозволяє навіть трохи своєю самотністю пококетувати перед людьми. Може таки й було трохи цього, коли Коцюбинський сам поясняв так основну своєї вдачі рису М. Чернявському. „Я себе почуваю,—казав він,—самотним. Зовсім, зовсім самотним!.. Щó б я не робив, про що б я не ду-

---

[1]) Там же, стор. 10.

[2]) Саликовскій Ал.—Изъ воспоминаній...„Укр. Жизнь“, 1916, IX, 57.

[3]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 5—6.

мав, з ким би не був—я скрізь самотний... Як тільки може бути самотною людина“ [1]). І М. Чернявський, дарма, що не зазирнув до самого дна душі Коцюбинському, зрозумів його все ж добре і подає в своїх часто вже цитованих згадках чимало дрібненьких фактів і подій, які цю рису й від неї нарождені ілюструють вимовно. Як слабість фізичну, так нерозлучно носив у своїх грудях Коцюбинський і почуття самотности, що й обводило круг його те магичне ко́ло, за яке вхід був невільний. Тільки що коли перша тільки виснажувала й руйнувала його, то друге опріч мук, осамотненій людині звичайних, давало й дещо для його творчости сприятливе.

Самотні з природи люде завжди бувають коли не егоїстами то еготистами, скрізь і по всяк час себе. свою особу, свої вподобання ставлючи в центрі життя. Щось таке було безперечно й з Коцюбинським. Він любив життя, його радощі і втіхи, любив природу, розумів і відчував її, ясно й променисто дивився на божий світ—але він не приймав його таким, як він був, а ставив свої до його вимагання. Коцюбинський повинен був стояти раз-у-раз у центрі всього і для себе творив він свій світ—кращий чи гірший, але в усякому разі свій, власний, оригінальний. І в тому світі він панував неподільно. Кругом—базар, суєта, стогін, смерть близьких, громи, людські пристрасти, боротьба, краса і погань життя сплітається в вигадливих мережках—а він „болісний і гордий“, раз-у-раз самотний і раз-у-раз трохи осторонь, стоїть і жадібними вбірає усе те очима—„як матеріял“, що дасть потім йому, художникові, спромогу инший світ ство-

---

[1]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 8.

рити, світ витонченої краси, високого ідеалу, небуденних переживаннів; глибокої проникливости в людську душу. Люблячи життя, він проте не міг до його приліпитись, як ненавидючи усе темне, всяку містику, не міг разом позбутися потреби молитися, навіть у найзвичайнісенькому розумінні цього слова [1]). Тут була може суперечність у його вдачі, а може й не було її. Може й тут він був тільки тим, яким почував себе скрізь і завжди—самотним, вічним аналітиком, що жадібно п'є барви і згуки околишніх вражіннів та власних переживаннів і все записує на вразливій пластинці своєї душі—„як матеріял", з якого новий має колись світ народитись. І може тому так, як ніхто з наших письменників, відчував він і красу та разом і погань життя й провадив з останньою смертельну боротьбу—що був самотним, що стояв раз-у-раз трохи ніби осторонь і очима спостерегача споглядав на події, що пересувалися поуз його. Вони силкувались захопити його, затягти у свій шум, закрутити, а він—„болісний і гордий"—непорушно стояв на своїй центральній позиції й цікавим оком спостерегав їх. Та й не тільки їх—себе самого. Проф. М. Грушевський переказує надзвичайно характерний факт. Лежучи в клініці, майже навмірущий, не раз Коцюбинський ділився з ним під час одвідин своїми здобутками—з психології людського вмірання. „Образ людини, що серед сонного шпиталю в тиші ночі бореться з своєю агонією, не маючи коло себе ніякої спочутливої душі, нікого взагалі, крім смертельно

---

[1]) ... „Треба ж умитися, зробити туалет, поснідати, помолитися"—пише Коцюбинський про своє життя в клініці до дружини,—див. „Л.-Н. Вістник". 1919, кн. VII—IX, стор. 61.

втомленої, роздражненої доглядачки, і допитується у неї що хвиля про годину, інстинктовно старачись протягнути своє життя до перших пробесків пізнього зимового дня —робив в його передачі сильне вражіння" [1]). І тим дужче, певна річ, що з власних переживаннів той образ складався, що на собі самому спостерегав Коцюбинський ті риси людського завмірання, а це він міг робити через те, що його вдача самотного, над життям поставленого аналітика тому дуже сприяла. Сприяла взагалі творчости, навіть серед клінични обставин, в атмосфері вмірання, під грізним рефреном—memento mori. Вона заострила надзвичайно його вразливість, вона подавала йому квінт есенцію життя, виборне кóло вражіннів, і з цього художник творив свій власний світ. Але французьке прислів'я каже, що самотність—річ дуже гарна, та тільки тоді гарна, як єсть кому про цеє сказати. І Коцюбинський знайшов, кому сказати. Знайшов і як сказати.

З цим переходимо од Коцюбинського-людини до Коцюбинського-письменника, од життя його, що урвалося в 25 хвилин на третю 12(25) квітня 1913 року, до творчости, якої ясні паруси сягають і в нашу глупу ніч, отже не урвалися, являючи чудовий приклад дійсно непропащої сили...

---

[1]) Грушевський М.—Сумний Великдень. „Л.-Н. Вістник", 1913, кн V, стор. 195.

II. ДОРОГОЮ ШУКАННЯ.

I.

Бувають письменники, що відразу, з найпершими ж своїми творами, знаходять себе, своє правдиве призначення й шлях і дальша їх путь— то просто лінія аж до апогею творчости. Такою була у нас Леся Українка, що почала свою літературну діяльність років за шість перед Коцюбинським, а скінчила мало не разом, принаймні одного року. Коцюбинський до таких письменників не належав. Навпаки, його творча путь пролягала серед трівог та болів шукання і йшла зигзагами. З добрий десяток минуло літ, поки письменник знайшов себе, кидаючись до того часу то в той, то в инший бік, тому чи иншому впливу підлягаючи. І коли, нарешті, вийшов на свій власний шлях, за ним були вже довгі роки досвіду, упертої над собою праці та шукання.

З автобіографії Коцюбинського довідуємось, що він „рано почав пробувати сили на полі літератури“ [1]). Те ж таки автентичне джерело та змістовні згадки Ол. Саліковського подають нам і деякі епізоди тієї ще дитячої та юнацької твор чости у майбутнього визначного письменника. Та

[1]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

коли полишимо ці, ближче нам невідомі й цікаві тепер тільки як симптом нахилів до письменства, спроби—то вперше ім'я Коцюбинського в літературі з'являється аж 1890 року, себто таки пізненько. Коцюбинському було тоді вже 26 років,—такий вік, коли людина в головному вже склалася, коли напрям та нахили вже позначилися: чимало буває письменників, що в такому віці вже й кінчають свою творчу путь. Через те може у Коцюбинського спадщині й знаходимо так мало того, що не властиве було його хистові—кілька віршиків, кілька дитячих оповіданнів, дві-три популярні статійки. Року 1892 го в „Правді" з'являється повість „На віру", і це було справжнім дебютом Коцюбинського в настоящій літературі. Повість не пройшла непомітно серед того поточного баласту, що рік-у-рік затоплює періодичні видання і там здебільшого на-віки й пропадає. Молодого письменника одразу завважила публіка; критика—хоч не спинялася на йому детально—але якось також одразу, tacito concensu, визнала за ним не аби-який до літератури хист і поставила в ряд надійних сил рідного письменства. Друкуючи „На віру", редакція „Правди" додала й од себе „слівце", а в йому звертає увагу читачів на повість, підкреслюючи—правда, з наївним таки, нігде правди діти, моралізуванням—реалізм сумного малювання у „молодого талановитого письменника п. Коцюбинського з Волинської (?) України" [1]). Мало не єдиний тоді у нас справжній знавець письменства й глибокий критик літературний, Ів. Франко, також завважив першу спробу Коцюбинського в справжній літературі і зга-

[1]) „Правда", 1892, серпень, стор. 449.

дав про його в своєму огляді літературної продукції на Україні за 1892 р. „серед самого наймолодшого і найрухливішого покоління укр. письменників“, поруч Самійленка, з одного боку, та Лесі Українки з другого,—правда, з незрозумілою тепер, але на ті часи—гострих літературних рахунків—досить звичайною і таємно може ущіпливою увагою: „пише головно (!) в „Правді“ [1]). Таким чином, хоч докладної оцінки діждавсь Коцюбинський геть вже пізніше—вперше, можна сказати, аж у праці Л. Старицької-Черняхівської 1906 р.,—то помічено його й одзначено одразу. З 1894-го року Коцюбинський віддає себе вже самій-но розпóвідній, повістевій літературі; оповідання, новела становляться єдиною формою, що в ній виступає він перед публікою, і згадки про Сембратовича, одна рецензія та реферат про Франка—до речі, за життя автора навіть і не друкований [2])—лишаються випадковими екскурсами в цілком непритаманну Коцюбинському сферу. Через те може лишились тільки в сфері замірів такі плани Коцюбинського, як написати книжечку про Гарибальді [3]) або дати літературний портрет популярної тоді постати І. Л. Шрага [4])

---

[1]) „Зоря“, 1893, ч. І, стор. 17.

[2]) Мабуть ця праця була виразом того пієтету, що мав до Франка Коцюбинський. Ось що він писав якось до В. Ґнатюка: „Стаття Франка незвичайно подобалась мені. Я просто подивляю розум та талант того чоловіка... Дай йому Боже здоровля тому Франкові! Я незвичайно люблю і поважаю оту світлу людину“ („Листи до Вол. Гнатюка“, стор. 80). А звістка про недугу Франка його „зовсім прибила“ (Там же, стор. 107).

[3]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 43.

[4]) Це обіцяв був зробити Коцюбинський р. 1906-го для „Громадської Думки“ й про деталі задуманої роботи розмовляв зо мною.

Коцюбинський був і лишився переважно новелістом і що-до форми своїх творів, то він знайшов себе, можна сказати, одразу. Так само відразу—і це характерна у літературній діяльности Коцюбинського деталь—виступив він під власним ім'ям, ні разу не криючись під псевдонімом—річ у нас тоді також, можна сказати, нечувана. Правда, мабуть не без деякого вагання це сталось, бо ще в м. липні 1892 р. редакція „Правди" поміж иншим до друку принятим літературним матеріялом називає „На віру"—повість Захара Ко́зуба[1]), але в серпні та повість з'являється таки за власним Коцюбинського підписом. „Захар Ко́зуб" умер не народившись і належить частково так само до літературних планів Коцюбинського, як і ненаписана брошура про Гарибальді або портрет Шрага. Мабуть не в натурі Коцюбинського було ховатись за псевдонімом, і тут він теж одразу знайшов себе.

Та зовсім инакше справа стоїть, коли ми обернемось до літературних способів, до манери письма, нарешті, до змісту молодого письменника. Тут чимало йому попошукати довелось, навіть поблукати, поки він впіймав правдиве своє призначення й знайшов себе вже безповоротно. Цією дорогою шуканнів ми й спробуємо перейти тепер разом з Коцюбинським.

II.

З якими впливами увійшов Коцюбинський у письменство? Що в письменстві тягло його до

---

[1]) Від видавництва „Правди", „Правда", 1892, липень, на обгортці, остання сторінка.

себе й захоплювало як читача—вважаючи звісно, що воно лишало на йому свій вплив і як на письменникові? Инакше кажучи, які були улюблені у Коцюбинського автори?

На ці питання щоб відповісти, маємо досить матеріялу. В автобіографії, як знаряддя своєї свідомости національної для юнацького періоду в своєму житті, називає Коцюбинський Маркові-Вовчкові оповідання та Шевченкового „Кобзаря“ У тій же таки автобіографії для пізнішого (1902 р.) часу він пише, що на вироблення його літературного смаку „мали вплив найбільше письменники европейські: Золя, Стриндберг, Арне Ґарборґ, Кнут Гамсун, Від, А. Шніцлер, Верґа і др.“ [1]). Більшість цих письменників, як „любимих“, називає Коцюбинський і р. 1904-го в листі до Вол. Гнатюка, виключивши з них тільки Золя та Верґа й Лі, Ахо та Метерлінка додавши [2]). Ол. Саліковський переказує, що один був час, замолоду, коли Коцюбинський дуже кохався в творах Гейне та Захер-Мазоха і наділяв ними й автора згадок [3]). Отже маємо для першого принаймні періоду творчости Коцюбинського досить докладний список авторів, що справляли більше чи менше на його враження й діяли на вироблення літературного його смаку. Звичайно, що цей вплив мабуть мінявся, в один час був більший од одного автора, в другий—од другого, та й самих авторів склад не скам'янів був: або приходили до його нові або одпадав дехто з попередніх: проте все ж таки, на підставі власних

---

[1]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

[2]) Коцюбинський М—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 64.

[3]) Саликовскій Ал.—Изъ воспоминаній... „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 55.

посвідченнів Коцюбинського виходило б так, ніби переважний вплив треба б поставити на рахунок західно-европейським письменникам у досить таки сорокатому складі, де здибаємо і справді потужних титанів слова, і поруч таких середніх письменників, як Густав Від або Верґа. Згодом ми це посвідчення ще раз і на творах самого письменника перевіримо, а поки що зазначу тільки, що його треба приймати з певними обмеженнями, з одного боку, і з чималими додатками, з другого. Бо коли не всіх перелічених письменників знайдемо виразні сліди на творчости Коцюбинського, то, з другого боку, безперечно, що Коцюбинський не всіх назвав письменників, яких вплив одбивав у своїй творчости. Більше: не назвав як-раз саме тих, яких вплив дуже виразно відбився на йому, найбільш позначився на його літературній манері. Ба ще більше — не назвав він українських письменників у першу чергу і далі декого з російських.

Як зазначено вже було, творча путь Коцюбинського була трудна, письменник не зразу знайшов був себе, не зразу на свою власну стежку натрапив і свою позицію в письменстві опанував. Писав він взагалі не багато, не часто про себе нагадував читачам, видимо кожну свою нову річ пильно оброблюючи. Він немов і сам почував ту свою самотність у літературі, що „болісним і гордим покликом“ прорвалась була вже геть пізніше. І на початку своєї літературної діяльности Коцюбинський немов шукав того звичайного тоді українського читача, запобігав його уваги, силкувавсь вийти на люде, принатурюючи себе до того загального тону, що панував тоді в українському письменстві. Який же був той тон?

На початку 90-х років, коли вийшов на літературну арену Коцюбинський, у нас ще цілком і неподільно панувала та етнографично-реалістична манера, якої найкращими заступниками були Нечуй-Левицький та Мирний Панас,—а надто перший, більш серед української громади взагалі відомий і популярний. Саме в другій половині 80-х років виходять у Київі кращі з його оповіданнів—„Кайдашева сім'я", „Рибалка Панас Круть", невмірущі „Баби", „Дві московки" і разом з виданими попереду „Бурлачкою" та „Миколою Джерею" складаються в досить помітну суму й яскравий дають образ літературний авторові. Був він саме в повному розцвіті свого таланту і ще не надрукував тоді повісти „Не той став", що так виразно позначила втому й занепад творчої сили та й про самого автора викликала була увагу, що й він „не той став". Натурально, що молоді наші письменники, які допіру ставили перші-но кроки на полі українського письменства, підпадають під потужний вплив яскравого таланту Нечуєвого, засвоюють його літературну манеру, а надто в творах з народнього життя, яких невмірущі зразки подав саме Левицький.

III.

Не втік цього впливу, хоч і не признається за його, бо може й сам не був того свідомий — і наш письменник. Коцюбинський свою літературну діяльність починає під виразним до прозорости впливом етнографично-реалістичної манери і так ї добре засвоює, що подекуди навіть у дрібницях, аж до поодиноких виразів, можна по-

мітити наслідування повістям та оповіданням Левицького, їх манері, навіть стилю їхньому, про загальну композицію вже й не згадуючи. Ось декілька прикладів.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прузі, коли Мотря з Сохвією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. „От-то здулася глина, неначе худобина обпившись“, думала вона. „Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною“... Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололлась. В хаті було чорно, як в димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. „Ой, буде муки на мої руки!“ подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко („На віру“) [1].

Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон („На віру“) [2].

Сонце стояло серед неба і страшенне пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба і чорні тіні десь почезли, неначе соняшне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому, бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснились, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній „козаками“, Олександра здавалась велетом, квіткою, створінням тропичної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня („На віру“) [3].

---

[1]) Коцюбинський М.—В путах шайтана. Львів, 1899, стор. 61—62.

[2]) Там же, стор. 71.

[3]) Там же, стор. 81.

Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь... („На віру“)[1].

Палкої поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що опріч робочої сили єсть у неї ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до иншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті і побігла на буряки („На віру“)[2].

Можна б майже без кінця наводити прикладів, але досить мабуть і цих, щоб показати, що під ними не посоромився б своє ім'я підписати батько нашої етнографично-реальної повісти, Нечуй-Левицький. Та сама манера, той же самісенький стиль—то стисло-лаконичний у фактичному оповіданні, то розтягло-солодкуватий у описах; ота рянота порівнаннів, оті образи, що трохи екзотикою тхнуть, навіть ті ж самісенькі улюблені вирази, як „на вечірньому прузі“, „його колишня мрія“, „палкої поетичної вдачі“ і т. и. Не кажу вже про зміст, про ситуації, типи, характеристики. Так, чимало сторінок з повісти „На віру“, особливо сценки на буряках, нагадують Нечуєву „Бурлачку“, а Олександру з повісти Коцюбинського в значній мірі можна вважати за новішу копію з бурлачки Василини—аж до красномовної заяви: „краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей“[3]. Всеньке оповідання „Дорогою ціною“ збудовано по типу „Миколи Джері“, а на закінченні старий Остап дає ніби точнісеньку репродукцію з свого старшого зразка, про давні пригоди оповідаючи. Найвиразніше, як

---

[1]) Там же, стор. 83.
[2]) Там же, стор. 84.
[3]) Там же, стор. 91.

зазначено, ця залежність Коцюбинського від Левицького одбилася в першій його повісти „На віру“, але більш-менш озивається у всіх творах, протягом 90-х років написаних: і в „Ціпов'язі“, і в пізніших „Для загального добра“ та „Дорогою ціною“ і навіть у суто-бесарабських оповіданнях, як „Пе-коптьор“, „Відьма“ і ин. Оригінальний побут—правда, в Левицького знайдемо навіть дещо й з молдаванського життя, напр., хоча б ту ж таки „Чортячу спокусу“—вкладається у Коцюбинського в рямці, зачеркнені ще у Левицького, і добре нам знайомі способи цього письменника, його манера, його техника визирають із самостійно схопленого та передуманого спостереження.

Менше виявив залежности Коцюбинський од инших українських письменників, але й тут можна цікаві побачити наслідки тієї роботи, що її молодий художник переводив невпинно над собою. По Левицькому йде зараз Панас Мирний, що впливав не так, правда, зовнішнім способом, щодо літературної техники та стилю, як ідеологично, що-до змісту. В „Ціпов'язі“, напр., знайдемо чимало думок про нерівність, про правду, про поділ на стани, про розгорожування на „моє“ і „твоє“, мрії про обладування землею („хай панам гроші, а нам земля“) [1])—які були улюбленими у Мирного мотивами й які не хто, як він уперше твердо й виразно в нашому письменстві поставив і рельєфними накреслив образами та рисами. Сама вдача отого „ціпов'яза“, його безупинне за правдою побивання немов копіює молодого Чіпку з романа Мирного „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, а колізія поміж братами в тому ж

[1]) Там же, стор. 129.

таки оповіданні Коцюбинського дуже нагадує Карпенка-Карого „Розумний і дурень“ аж до деяких побутових подробиць та навіть і виразів („дурний впустив з рук—розумний підняв; дурний дає—розумний бере“)[1]). Дідові оповідання про гайдамаччину в оповіданні „Дорогою ціною“ та вплив їх на Остапа безперечно навіяні класичним уступом з Шевченківських „Гайдамак“—„Столітнії очі мов зорі сіяли“... Епізод Семен—Мотря в повісти „На віру“ нагадує оповідання з українського життя Гн. Потапенка „Ради хозяйства“, в манері старших наших белетристів написане. І так далі—можна сказати, щоб не затягувати занадто з питанням про впливи на Коцюбинського, бо прикладів таких можна б іще помножити.

IV.

Такі-от були ті літературні впливи, що їх зазнав Коцюбинський на початку своєї літературної діяльности. Загалом беручи, впливи були добрі, але тільки не на Коцюбинського, і він сміливо міг би проказати за Шевченком: „теплий кожух, тільки, шкода, не на мене шитий“. Манера Левицького з її описовою деталізацією, з її позверховим побутом та самими зоровими, скажу так, вражіннями й образами не пасувала до творчої вдачі Коцюбинського. Своїх стежок шукаючи, він натрапив був на Левицького манеру, але вже й тоді, на початку своєї літературної діяльности, Коцюбинський почував себе в ній тісно, стара манера була за-вузькою для

---

1) Там же, стор. 131.

його. Він пробує її роздати, більш уваги даючи психологичному аналізові, характеристиці героїв, висовуванню наперед їхньої вдачі,—а цього саме й бракувало описовому переважно, епичному повістярству Левицького,—і стара манера з її примитивними способами тріскає й Коцюбинський з неї виходить на ширший і більш йому відповідний світ. Проте років з десять все-таки пробуває він під ферулою цієї позиченої й органично чужої йому манери. Трохи згодом автор і сам це зрозумів, яка чужа йому була ота позичена манера. Вже року 1899-го, ще не визволившись радикально з-під згаданої ферули, Коцюбинський дуже прохає львівських видавців своїх надсилати йому на перегляд коректу його оповіданнів, що саме там, за кордоном, друкувалися. „Особливо цікавлюся,—пише він,—давнішими працями своїми, як „На віру", „Ціпов'яз"—бо я хотів би дещо поправити або й змінити там" [1]). „Мені конче треба самому переглянути коректу,—пише Коцюбинський иншим разом,—особливо „П'ятизлотник" і „На крилах пісні" [2]). А вже згодом ці старі твори просто великого клопоту й турбації завдають авторові. Редактуючи р. 1911-го російський переклад своїх оповіданнів і одсилаючи коректу „На віру", Коцюбинський пише до перекладача, М. Могилянського: „Я просто в одчай прихожу. Річ у тому, що згодившись помістити у II томі „На віру", я не уявляв собі, на скільки ця річ слаба, бо 20 (!) літ не перечитував її. Тепер, коли довелось її читати, я не пізнаю себе. Скільки тут солодкого, ідеалізації селян, яка примитивна техника і яке все без краю

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 30.

[2]) Там же, стор. 57.

скучне! Я просто червонію, перечитуючи повість. Хиба ж можна давати сучасному російському читачеві таку слабу річ? Таж мене засміють, осоромлять. Бо нікому нема діла до того, що це перша спроба пера, дитяча робота. Коли воно слабе—не друкуй, скажуть і скажуть правду. Що нам робити? Я просто не знаю, як вийти з неможливого становища. Жаль мені Вашої праці, жаль і себе, бо не хотілось би на старість осоромитись. Не потішайте мене, я певний, що Ви сами бачите, що ця річ не повинна друкуватися. Але що робити? Який вихід знайти? Звичайно, я винен у всьому, але прохаю Вашої ради. Промайнула у мене думка—переробити повість, але я покинув думку про це, бо переробити не можна, довелось би писати нову річ, а на це нема ні часу, ні охоти. Що робити? Порадьте. Нетерпляче чекаю одповіді". Як справді вразила тоді Коцюбинського ця історія, бачимо з того, що за кілька рядків він знову до неї вертається. „Дуже, дуже неприємна історія вийшла з „На віру". Вона мене так схвилювала, що аж погано почуваю себе. Краще було б нам взяти „Дорогою ціною". Воно хоч має багато дефектів, але написане пізніше і може дало б ся дещо невдатне викинути звідти" [1]). Боючись, щоб не бути в російському виданні „зовсім архаїчним" і вигадуючи за для цього всякі комбінації з своїх новіших творів, Коцюбинський а ні за що не хоче містити переклади старих своїх писаннів. „Ні „П'ятизлотника", ні „Хариті" я не хотів би" [2])—пише він у наступному листі; „я рішуче проти „П'ятизлотника", таке воно примитивне"; „я упер-

---

[1]) „Наше Минуле", 1918, кн. II, стор. 68.
[2]) Там же, стор. 69.

то проти „П'ятизлотника" [1])—ще раз із притиском зазначає і в останньому листі своєму до М. Могилянського. Та тільки, коли вже всі комбінації пішли в нівець, Коцюбинський додає з видимою скрухою: «то вже перекладайте „П'ятизлотник", хоч мені не хотілось би поміщати його» [2]). Згодом ми побачимо, що з Коцюбинського взагалі був дуже вибагливий автор і здебільша він бував незадоволений з усіх своїх творів, виявляючи незадоволення це иноді в занадто переборщеному й причепливому та перебірчивому тоні. Але в згаданому інциденті виявилось не тільки це. Тут проглядує автор, який справді переріс свої перші спроби і не читавши їх давно—не двадцять, правда, років, бо принаймні читав коректу видання 1903-го р.,—міг поставитись до їх немов до чужих. І справді, легко собі уявити, щó повинен був почувати витончений і вироблений Коцюбинський останніх років, першорядний лірик-імпресіоніст, до етнографично реалістичної манери свого молодого періоду!.

V.

Другий період у творчости Коцюбинського виразно був позначився вже при кінці 90-х років. Ще озивається в йому попередня манера і впливи („Дорогою ціною", написане р. 1899-го), але починаються й нові, позначаючись найбільш у техниці й тоні. І тут справді можна вже помітити, що більше захоплюють молодого автора чужі письменники. Характерний факт: „Дорогою

---

1) Там же, стор. 85.
2) Там же, стор. 70.

ціною“ вилежується кілька років—автор якось не зважується йти з ним на люде, йому воно „не сподобалось“ і він хоче „переробити його“ [1])—й з'являється оповідання це друком тільки 1902 року. В творчости Коцюбинського цього часу виразно проступають хитання, він немов шукає, намацує ґрунт під ногами, вибірає дорогу, кудою йти, де тропи вхопити. „Поєдинок“ (1902) манерою одбиває на собі, і не дуже щасливо, французькі впливи школи Золя—Мопасана, а змістом нагадує одно з юнацьких оповіданнів Чехова („От-нечего-делать“); „Лялечка“ (1901) наслідує почасти Чехова описами природи, а ще більше Андреєва з його вишуканими образами, натягнутими порівнаннями, які з цього оповідання раптом втрачають свою попередню у Коцюбинського ясність та прозорість і набувають деякого одтінку вимучености, позбуваються реалістичної екзотичности й наближаються до туманної символіки. Це був час, коли в російському письменстві слава Чехова досягла була свого зениту, коли почала високо сходити зоря Андреєва та М. Горького і цяя трійця неподільно панувала в літературних кругах, гурт наслідувачів за собою ведучи. Наш письменник також опинився був серед їх, і треба зазначити, що тодішнім його настроям мабуть більш пасував таки Андреєв і через те його вплив помітніший. У „Лялечці“ вперше стрінемо ті надумані порівнання й образи, які були властивою в стилі цього російського письменника прикметою: „вона ще не прохолола... мов відламок розірваної вибухом бомби“; „на заході вставало щось грізне і росло і сварилось

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка стор. 37.

далеким гуркотом“; „чорне небо без перестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом“; „чорна потвора... позіхала полум'ям“, „тріпав крилами морок“ і т. и. і т. и. Разом з тим і в манері оповідання з'являється щось специфичне „андреєвське“,—те, що ясний розум Л. Толстого сформулував був досить ущипливою фразою: „він мене лякає, а мені аж ні трохи не страшно“. Звичайнісенькі речі набірають трагичного одтінку,—не того, що надає їм сама логика подій, як от у Короленковому „Не страшное“, а того більш зовнішнього трагизму, що нестачу внутрішнього змісту силкується надолужити всякими „страшними“, на самі нерви розрахованими словами. Найбільш може з цього погляду характерний кінець „Лялечки“, хоча й увесь, до речі сказавши, її образ зліплено відповідно до рецептів Андреєва, що звичайно ставив своїх героїв поміж специфично нездорові обставини. Раїса під впливом несвідомого та незадоволеного кохання все більше вдається в містику, потопає в роскошах містичних мрій, які мали проте виразно фізіологичну основу. І от коли руба вимовлено було перед нею справжнє слово: „ти його кохаєш“—„Раїса раптом одхитнулась од приятельки і скрикнула, як ранений птах. Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди“...[1]) Прохаю тільки порівняти закінчення Андреєвської „Бездны“, теж заснованої на суперечности мрій та голої дійсности: „На один миг сверкающий огненный ужас озарил его мысли, открыв перед ним черную бездну. И черная без-

---

[1]) Коцюбинський М.—Поєдинок. Львів, 1903. стор. 57.

дна поглотила его“ [1]). Схожість мало не буквальна, але найцікавіше тут може те, що „Лялечку“ написано раніш, аніж „Бездну“. Як у першому періоді своєї діяльности Коцюбинський чимало написав сторінок, під якими сміливо можна б ім'я Ів. Левицького підписати, так і тепер він, можна сказати, самого Андрєєва випередив щодо специфичної, мовляв, „андрєєвщини“. Це показує, як глибоко міг перейматись Коцюбинський тими вражіннями, що потрапляли до кругу його спостереженнів, і як дуже відчував він впливи, йдучи навіть попереду тих, од кого власне залежав, бо про залежність од його Андрєєва говорити, звичайно, не доводиться, хоча хронологично першенство належить українському письменникові. Факт це надзвичайно цікавий і може чи не єдиний навіть в історії літературних взаємовідносин...

Але похмурий талант Андрєєва, як і хоролива андрєєвщина в специфичному розумінні, так само чужі були ясній, соняшній вдачі Коцюбинського, як і етнографизм Левицького. Цей кожух також не на його шитий був. Од Андрєєва Коцюбинський міг тільки взяти дещо з техники оповідання та ще хиба інтерес до психологичного заглиблення, а до цього у його й самого здавна був нахил. Вплив Андрєєва був теж тільки епізодом, і досить скороминущим епізодом, і мабуть захоплення скандинавськими письменниками з їхньою чіткою манерою письма [2]) зараз

---

[1]) Андреевъ Л.—Полное собраніе сочиненій, т. IV, стор. 191.

[2]) Це захоплення зберіг Коцюбинський до'станку. В. Чикаленкова в своїх згадках про останню свою з ним зустріч 1912 р. каже, що він тоді особливо цікавився скандинавськими письменниками. „Раз-у-раз у його в кім-

же показало українському письменникові, що не там лежить його справжнє покликання і не збігається його тропа з андреєвською. Коцюбинський неустанно працює над собою й незабаром сліди тієї праці вже позначаються і письменник починає себе знаходити.

VI.

Року 1904-го Коцюбинський пише поезію в прозі „Сон“:

> Снилось мені—чи ж снилось мені?—що в грудях у мене лиш половина серця.
>
> Де ж друга?—мучився я.
>
> А та, що лишилась, билась трівожно в грудях і у калатанню кожнім чув я жадливий та владний голос:
>
> — Шукай!
>
> І я шукав.

Скрізь увижається поетові „рідная половина“. Він хапав знайдене і найкращую кров переливав у другу, здавалось, знайдену вже, бажану половину. І була то помилка: знайдене не зросталось і все було дві половині. І тим часом усе лунав той владний голос:

> — Шукай!..
>
> І так було довго, і так було завжди... [1])

Краще показати той процес невпинного шукання, як зробив це тут—може, слідом Платонового „Бенькету“ йдучи—сам Коцюбинський, ледве чи й можна. Дійсно, у його органична була по-

---

наті, на столі чи на канапі, я бачила розкритими то Ґарборґа, то Стриндберга, то Гамсуна“,—див. „Л.-Н. Вістник“. 1917, кн. II—III, стор. 172.

[1]) Коцюбинський М.—Сон. „Л.-Н. Вістник“, 1914, кн. V, стор. 193.

треба знайти невідому ще йому самому половину свого серця: хист письменника, великий талант майстра слова у його безперечно був, але талант то тільки половина діла, коли нема ясної свідомости, як його вживати, коли не вироблено найдоцільніших способів, щоб його використати. І цієї другої половини себе самого неустанно шукає наш письменник. Шукаючи, натрапляв на ту чи иншу манеру літературну і, здавалось—от знайшов вже. Та показувалось незабаром, що то була помилка, знайдена половина не зросталась органично і шукання далі тяглося. „І так було довго, і так було завжди“,—не зовсім і завжди, бо таки настав час, коли письменник знайшов себе, хоча шукати таки не кидав і потім, але вже иншого.

Та вже тоді, шукаючи, починає Коцюбинський до старої або живцем позиченої манери нових красок та свого власного надбання докладати. Манера ця була, як сказано, занадто вузька для його, йому в ній було тісно і він у ній не зміщався. Згодом і зовсім він з неї виросте, скине її з себе, як старе і вже непотрібне линовище, а поки що пробує розтягти її на міру свого художнього зросту. Він, напр., ще тоді, коли про Горького й чутки не було, змалював демоничного босявку—„його сиятельство господина матульняка, дідича міського ринштоку“—ефектну з категорії „колишніх людей“ постать з специфичною філософією, що щастя „тут, у цій баньці пикатенькій, на дні спочиває“ („Помстився“). Він узяв під сумнів „те проблематичне загальне добро“, яке всенькою вагою своєю спадає на темний люд і нічого в його серцях не лишає, опріч самої зненависти („Для загального добра“). Він пробує увійти в саму глибінь пси-

хики й настроїв людських і уложити їх у ясну гаму згуків („На крилах пісні"). Він обертається до людської нікчемности та гидотности, до того, що росіяне звуть „пошлостью", й аналізує її життьові пр́ояви („Поєдинок", „Лялѐчка"). Він творить епичний образ страху, що держить у своїх холодних обіймах увесь світ, хоч сам являє собою тільки порохно нікчемне, не зугарне навіть сміливого погляду, а не то вже зважливого вчинку витримати („Хо")... Сама навіть екзотичність сюжетів Коцюбинського, отой, напр., молдаванський побут у його творах, показує, що в звичній і традиційній для наших письменників, самій тільки українській сфері було б тісно художникові такої, як Коцюбинський, міри. І вже в перших його творах блисне раптом яке-небудь несподіване порівнання, осяйний образ, глибоке психологичне постереження, квітка запашної лірики, що нагадають справжнього Коцюбинського— того, яким він зробиться вже незабаром. Але поки що—він ще ввесь у майбутньому, він шукає. І шукаючи, росте на силах сам. І як перші ознаки того, що він знайшов і виріс, що вже на власну почав натрапляти стежку ще тоді навіть, коли був під ферулою чужої манери або на всі боки кидавсь за „рідною половиною"—маємо кілька вельми симптоматичних творів.

Року 1899-го виходить з-під пера Коцюбинського нарис „В путах шайтана"—перша ознака того, що письменник набіг тропи, що стежку вже знайдено й останній етап досягання близько. Тут нема вже ніякого виразного сюжета, нема етнографії—маємо тільки день із життя найзвичайнішої людини, історію переживаннів, властиво трівоги та нудьгування татарської „киз"-дівчини, що не знає куди себе притулити під час

святкового відпочинку. Сліпуче кримське сонце, рідні гори, роскішна природа, радісне море—і на тлі цього нудьга смертельна та „грішні думки“ бідної „киз“, в душу до якої вперше закралося розчарування з рідних звичаїв та гостра цікавість до чужого побуту тих „гяурів“, що сміливо заживають життя тоді, як вона, правовірна, мусить аби як животіти рабою, невільницею, без надії, без перспектив. „Круг неї (Емене) тиша і мертвота як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашить кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйли. Блідний широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржиться небові: — Алла-Алла!.. Алла-Алла!.. Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає.. На темних лапатолистих фіґах завзято, мов сотня тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків“ [1]). Все тут говорить про нестерпучу нудьгу. Різкими рисами, штрих по штрихові наче недбало кидає автор, образ за образом кладе на папір—і в результаті маємо надзвичайно майстерний психологичний малюнок, до якого не може піти в пару ніщо цим пером до того написане. Живе море сміється, живі гори поглядають похмуро, Аю-даг „мов спраглий у спеку звірь припав до води“

[1]) Коцюбинський М.—В путах шайтана. Львів 1899, стор. 4—5.

живі люде хвилюються-борються... І з'являється вже натяк на нову технику. Вперше проступає у нашого автора той прозорий „малюнок акварелю", та імпресіонистична манера, що відкидає зовнішні описи, як такі, дає самі настрої і влучно покладеними мазками досягає глибіні незабутнього вражіння.

VII.

За цим нарисом, поки що чергуючись з иншими, ще в старій манері або під чужим впливом писаними творами, йдуть лавою нові витвори Коцюбинського музи. Р. 1902-го написано прекрасну „акварелю", дійсно цього епітета варту—„На камені". Того ж року з'являється незрівняний психологичний етюд „Цвіт яблуні", далі „Fata morgana", ця епопея селянського життя на Україні, зовсім иншими вже, ніж перше, фарбами змальованого. Для художника тепер вже не околишні події становлять суть твору й не вони притягають його творчу увагу. Вражіння, настрої, інтимні переживання в гармонії з оточенням, внутрішній дух річей, навіть у Метерлінковому розумінні,—ось що головне тепер для його. Відповідно до цього з творів Коцюбинського мало не зовсім зникає так звана фабула—не дуже багата, часто анекдотична („Посол від чорного царя" або „По-людському") й перше,—а натомісць стає багацтво настроїв та переживаннів, маса згуків і образів, глибінь психологичного аналізу, майстерне протиставлення інтимних порухів душі до околишніх обставин. Згадаймо, напр., драму, що одбувається „на камені"—серед сірих скель Яйли, над морем. Монотонне бухання

моря, запінені гриви хвиль, монотонний, без краю журливий голос зурни, зорі над землею, місяць над морем—і на тлі цього струнка̀ постать молодого дангалака та мовчазної жінки в ясно-зеленому фередже́... перші про́яви несміливого почуття, уривчасті розмови півголосом, такі звичайні, такі ординарні,—і нарешті вибух кохання, непереможного, як смерть, і смертю ж таки вкоронованого. Художник уникає описів, характеристик, він всилує говорити за себе і людей і природу. „Вона була з гір"—це єдине, що він говорить про Фатьму, але Фатьма сама про себе скаже багато—не словами промовить, а настроєм, враженнями. „Тут тільки море, скрізь море,—снується думка їй під монотонне бухання моря.—Вранці сліпить очі його блакить, у-день гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на беріг і б'ється і реве, як звірь, і не дає спати... навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втічеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!" [1]) Гірська людина з її тугою за рідними горами та зненавистю до моря, а заразом і до різника-чоловіка, що її до того моря завів, стає мов жива перед вами без жадних характеристик. Монотонне бухання моря й тужлива мелодія зурни сплітаються, все частіше виходить жінка на дах, все пильніше шукає червоної пов'язки на голові чужинця та погляду великих чорних гарячих очей, таких неподібних до

---

[1]) Коцюбинський М.—Поєдинок, стор. 68.

баранячих бàлухів осоружного чоловіка. Драма готова... Але її Коцюбинський збуває ледве кількома фразами, немов у офіціяльному протоколі, немов і свою безпорадність, а ще більш непотрібність докладного опису почуваючи. Натомісць на останку знов сильна картина повороту местників: знов сонце і барви, і ніжна блакитна хвиля, радісний усміх моря—і роскішна голова Алі з обличчям Ганимеда, що билась об гостре каміння, чомусь потакуючи, і те кінцеве: „Алі плив назустріч Фатьмі"... Все це справді робить враження якоїсь прекрасної акварелі м'ягкими своїми, делікатними тонами і контурами.

Серед творів цього переломового періоду шукання надто цікавий у Коцюбинського згаданий вже етюд „Цвіт яблуні". Він уводить нас живцем до лабораторії художника й нàвіч показує, як талант „дивиться" його очима, як „ненажерливою пам'яттю письменника" вбірає в себе враження, як шукає й становить поруч себе світло й тіні і укладає все те в душі—„як матеріял", що колись знайде своє втілення в живих образах. Кожний пóрух душі, кожну зміну в околишніх подіях, усяку дрібничку, що одтіняє ситуацію, гру світла й тіней—усе „моя пам'ять, той нерозлучний секретарь мій" поспішає записати, нотуючи навіть те роздвоювання психики, що невідлучно слідкує за потужними переживаннями. Письменник бореться з собою, оця робота пам'яти над трупом любої донечки йому самому видається за якесь блюзнірство, стогоном у його виривається: „Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько! воно здасться тобі. . колись... як матеріял... Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?" [1])—

[1]) Коцюбинський М.—У грішний світ. Львів, 1905, стор. 10.

розпачливо запитує батько, а письменник тим часом жадним оком спостерегає й ловить і записує в пам'яті навіть цей дивний настрій, оте роздвоювання психики батька і письменника, дві течії почуваннів, що поруч пливуть в одній особі. Мотив це звісний у світовому письменстві. Не один великий письменник спинявся на цих дивних переживаннях—учасника найінтимнішої драми й об'єктивного глядача заразом. Згадаймо Чеховського Тригорина („Чайка"), що поспішається „скорее запереть все эти слова и фразы в свою литературную кладовую: авось пригодится" [1]). Адже ще Шекспірів Гамлет, вражений подіями, кидається по свою табличку, бо

Годиться записать, що инший може
Всміхатись любо і ледарювати, [2])—

та й справді не тільки записує, а й увесь час дії роздвоюється сам, як учасник подій і пильний спостерегач. Коцюбинський до світового сюжета нових докинув деталів і зробив це так влучно, з таким глибоким перейманням психикою свого героя, що його „Цвіт яблуні" справді вийшов незрівняною психологичною студією. Годиться ще, до речі, додати тут, що улюблений від теперішнього часу у Коцюбинського спосіб, коли перша особа говорить про себе, як про третю особу—побільшує враження художньої об'єктивности й надає образам Коцюбинського, по-за їх м'ягкістю, чогось надто виразного, мов з каменю висіченого. Матеріял у добрі потрапляє руки...

Доба шуканнів скінчилась. Великий художник народився...

---

[1]) Чеховъ А. П.—Полное собраніе сочиненій, т. XIII, стор. 141.

[2]) Шекспір У. Гамлет принц Данський. Переклад П. Куліша. Львів, 1899, стор. 36.

VIII.

Яка ж була його дальша дорога, коли Коцюбинський-письменник врешті знайшов себе, знайшов ту „другу половину серця“, за якою так тужив, невпинно шукаючи?

Ми вже знаємо, як склалося життя Коцюбинського. Знаємо, як важко йому було працювати як-раз у тій сфері, куди непереможно тягло його призначення. Знаємо, що скупі хвилини службового дозвілля та антракти по-між нападами всяких чергових хвороб віддавав він на літературну працю. Були роки, коли він нічогісенько не писав нового—таким був бурхливий 1905-й рік; або писав занадто мало—як от р. 1908-го, коли з-під його пера вийшла одна тільки невеличка річ—„Як ми їздили до Криниці“. Проте саме тепер, по 1902-му році, з'являються ті твори, якими Коцюбинський вкоронував себе, як дозрілого майстра слова, як художника, що зазирнув глибоко в людську душу й дав нев'янущі зразки літературної творчости. „Сміх“, „Він іде“, „Невідомий“, „Persona grata“, „В дорозі“, „Intermezzo“, „Сон“, „Тіні забутих предків“, „Хвала життю“, „На острові“ і ин. виявили нам вже того Коцюбинського, яким увійшов він до пантеону рідного письменства й нестертими рисами записав своє і'мя на скрижалях його історії. Тепер він вже з власної, мовляв, п'є склянки і склянка та теж дуже збільшилася. Це вже самостійний, на велику мірку, художник.

Звичайно, не можна і не годиться самостійність розуміти, як повну якусь одірваність од літературних джерел, бо в такому розумінні самостійних письменників взагалі не буває та й не може бути. На письменника діють безупинною

цівкою життьові події та факти, а поміж ними й літературні—не тільки як частина життя, але й сами по собі, як втілення життьових з'явищ, як викристалізовування того, що—часто неясно, розірвано—носиться в повітрі й нашої свідомости доходить тільки в образах письменства, що мов у фокусі збірає й освічує ті події, подає сконденсований згусток їх. І од таких впливів Коцюбинський не тікає й тепер, ставши вже справжнім творцем; навпаки, позичається рясно з світової скарбниці, щоб положити туди запозичене з лихвою. Такі впливи можемо помітити як-раз у найкращих його творах, у тих це письменник досяг вже вершин своєї творчости. Щоб не бути голословним, подам тут кілька прикладів.

Ось „Intermezzo", яке я вважаю за найкращий з художнього боку і найглибший з філософського твір Коцюбинського, синтез усієї його творчости. Вже сама ідея цієї перлини Коцюбинського нагадує знамениті „Lettres de mon moulin" А. Доде. Але знайдуться і тісніші зв'язки, аж до схожости в виразах та ситуаціях. „Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви,—пише Коцюбинський.—Покірливо дав я себе забрати і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, в-останнє, вбірав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви" [1]). І Доде так само в своїй самотині почув тугу за містом, як його барабанщик за своєю казармою. „Ти тужиш за своєю казармою. А я хиба за своєю не тужу?—запитує французький письменник.—Мій Париж женеться за мною й тут, як за тобою твоя казарма... Там, у казармах Парижа, ми тужимо за блакитними

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 36.

горами Альпів, за гострим духом лаванди. А тепер тут, серед роскошів Прованса, нам бракує казарми і миле нам усе, що її нагадує" [1]). У „Сні"—так само одному з шедеврів Коцюбинського—піднесено бунт проти цвілих закутків міщанського щастя, проти ситого спокою болота, сонного „царства дитячих ліжок". Цей мотив був, як знаємо, одним з головних у творчости великого Ібсена, і не раз він до його обертався в своїх творах. Так у драмі „Дика качка" він роздмухує вогонь бунту проти устояного ладу, здіймає бурю на гладенькій поверхні болота—щоб викликати людину, збудити в їй вільне людське „я", що ламає кайдани спокою та звичок. З другого боку, у тому ж таки оповіданні Коцюбинський становить надзвичайно рельєфно „потребу знов здобувати давно здобуте на власність" [2]), як неминучу осолоду кохання. Мало не буквально те саме знайдемо у Джека Лондона в популярному його романі „Солнце красное": „Жалко мені одного тільки й жалко дуже: я хотів би здобути тебе й ще раз" [3]),—промовляє герой до своєї коханої. Знайомість з творами Дж. Лондона взагалі, на мою думку, полишила виразні сліди в творчости Коцюбинського, а власне закохання американського письменника в атавистичних голосах давнини, свого роду культ предків, роду. У Коцюбинського вперше мабуть р. 1908-го, в нарисі „Як ми їздили до Криниці", прокидається цей мотив у формі бажання серед

---

[1]) Доде А.—Письма съ моей мельницы. Москва, вид. „Универс. библіотеки", стор. 163.

[2]) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків. Київ-Львів, 1913, стор. 97.

[3]) Лондонъ Д. Солнце красное. Романъ. Москва, 1916, стор. 491.

архаїчних ярмаркових обставин—„розкласти священний вогонь і видобуть з грудей дрімаючий предківський голос“ [1]). Згодом Коцюбинський таки добув з грудей той предківський голос і віддав йому належне в формі майстерного оповідання—„Тіні забутих предків“ та другого—„Що записано в книгу життя“.

Отакі могли бути у Коцюбинського ремінісценції з прочитаного, літературні відгуки з ідей, що носяться в повітрі,—кажу: могли бути, бо тепер факт наслідування або безпосередньої залежности встановити вже неможливо. Коцюбинський з своїм матеріялом поводиться твердою хазяйською рукою і коли навіть дійсно перше натхнення, ідею, образ засіяло в його душу прочитане, то розробляє свої теми він цілком самостійно на тлі оригінальних обставин і з такою силою художньої майстерности, що про звичайне наслідування не може вже й мови бути. Спільність ідей і тем, через те, цікавою робиться з иншого боку—як покажчик того, що самі інтереси української новелістики в особі Коцюбинського входять до кругу світових ідей, образів, сюжетів, тем і дають одразу ж наслідки не абиякі. На цьому процесі европеїзації української розповідної літератури трохи докладніше треба спинитись.

IX.

Як сказано вже, в другому десятилітті своєї літературної діяльности Коцюбинський цілком і

---

[1]) Коцюбинський М.—Дебют. С.-Петербург—Львів, 1911, стор. 155.

остаточно порищає з реалістичною манерою своїх попередніх творів: там було йому тісно і стара одежа сама собою спадає йому з плеч, скоро він виріс до справжньої своєї міри. Тепер це імпресіонист у найкращому цього слова розумінні. Він цікавиться найдужче тими враженнями, які справляють на вразливу душу художника як події внутрішніх переживаннів, так і контури, барви й згуки околишнього світу. Передавання в образах настроїв, надзвичайно глибоко й тонко відчутих, майстерно схоплених, мінливих і в самій мінливости своїй надзвичайно життьових або, як тепер люблять говорити, динамичних— зробилось немов спеціяльністю Коцюбинського. І разом з тим у його творах багато сонця, світу, широти, просторів, немов цим виконано й друге домагання імпресіонизму—давати образи в plein-air'i: не дурно ж сам Коцюбинський, як ми знаємо, орудував і пензлем і розумів, видко, технику малювання. І коли ми візьмемо більшість його творів цього періоду—з „Intermezzo" почавши, через „Сон", „Тіні забутих предків" аж до нескінченого „На острові",—то там справді повно сонця, моря, природи, повітря, просторів і справді в авторові видко „людину, яка усе те любить" [1]), як рекомендував себе сам Коцюбинський, та й не тільки пасивно любить, а й відчуває активно і вміє своїм відчуванням наділити сторонню людину, читача. Відповідно до цього сюжет, який і перше не важив багато в творах Коцюбинського, тепер ще далі на задній одходить план, а то й зовсім зникає, як у більшости останніх його творів. Навіть більше—ті твори, де наперед висту пає сюжет, як от „Подарунок на іменини" аб

---

[1]) „Наше Минуле", 1918, кн. II, стор. 76.

„Коні не винні“, належать як-раз і до найслабших і анекдотичности їх не затушкувати навіть майстерною техникою письма. Коцюбинський не цурається, правда, й тепер реальних і навіть дражливо-реалістичних деталів і сміливо вживає їх, як що йому цього треба для відповідного враження. „На зеленій низині,—кінчить він одно з своїх оповіданнів,—облитій вечірнім сонцем, серед капусти, виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому,—коментує свідомість глядача—таке гидке щось, таке противне, що Кирило здрігнувся („В дорозі“) [1]. „...Я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились як тіні над коноплями... пранцюватих дітей в-суміш з голодними псами“ („Intermezzo“) [2]. „Бардачні звички!“—прориваться у гніву в околодочного надзирателя Зайчика на адресу його неохайної дружини. „Бардачні звички!—міркує вона ображено.—Згадав! Ну, і була в бурдеї, але потому вони законно звінчались“ („Подарунок на іменини“) [3]. Всі тут наведені деталі ані трохи не заважають прозиранню художника у внутрішню істоту річей, перевазі для його ніби скороминущих, але по суті трівких вражіннів над скам'янілими подіями, традиційною нерухомістю околишнього світа. Навпаки, реальні деталі своєю кричащою суперечні-

---

1) Коцюбинський М.—Дебют, стор. 179.
2) Там же, стор. 62.
3) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 112.

стю тільки дужче підкреслюють зазначену ріжницю та контрасти, нагадують усіма голосами, що істота життя для художника не в них, а в тому, що вони собою виявляють. І це пояснив згодом і сам автор, коли побачив, що його не зрозуміли. „Тепер специяльно про „зади“,—пише якось Коцюбинський до перекладача своїх оповіданнів на мову російську, М. Могилянського.—Як ви пригадаєте собі, в оповіданні („В дорозі“) я ніде не вживаю дуже грубих слів, а в останній сцені я зумисне ужив те грубе слово (однаково грубе як по-українському, так і по-російському). Мені хотілось цим грубим словом ударить читача, підчеркнути всю гидоту психичної реакції обивателя після хвилевого підйому. Я так коротко описую останню сцену, що тільки різке, грубе слово викличе потрібний мені ефект. Слово „спини“ усе стушує, зм'ягчить. Тому я гадав би, що, не вважаючи на неестетичність вислову, краще б залишити його у первородній грубости“ [1]).

Що такі деталі раз-у-раз потрібні були авторові для певного враження, може найкраще це видко на одному з останніх і найкращих творів Коцюбинського „Сон“. Кожного ранку герой починає свій день з однієї сцени: „Жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зо сну, оповідала, що їй снилось“ [2])—якась звичайно дурниця. Це деталь, дрібна деталь. Деталь до великого, проте, страшного висновку: „Вона не вміла шанувати життя, оберегати його красу. Що-дня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити

---

1) „Наше Минуле“, 1918, II, стор. 62.

2) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків. стор. 68.

не може на смітнику, а без неї життя—злочин“ [1]) І між тією дрібною деталлю та страшним висновком, що стоять на протилежних бігунах, але в одній логичній площині—лежить ціла гама переживаннів. Герой силував себе з сфери бридкої дійсности втекти в ясний світ мрій; він створив собі той світ з матеріялу, що дали враження колишнього. Обидва світи—правдиві й реальні. Але першого потрібно Коцюбинському на те тільки, аби краще одтінити останній висновок, щоб показати, що людина може і повинна тікати з смітників життя і створити собі нехай і мрійний світ, але такий, у якому вона жила б чистим, гарним і повним життям, без того непотрібного грузу і ще непотрібнішого для повного життя супокою, без мертвотної застиглости на здобутому. Незадоволений Сократ кращий од задоволеної свині, коли словами англійського прислів‘я говорити—ось до чого провадила та початкова дрібненька деталь. І у Коцюбинського кожна деталь своє займає місце, пристосована до цілого і в цілому все складає добре обміркований і пильно оброблений, дійсно мистецький твір.

X.

Коцюбинський пильно дбає про обробку своїх творів і з цього боку однаково був вибагливий та суворий і до себе, і до кожного иншого, хто виходив на арену письменства. Нехлюйства, нечепурної обробки в літературі він не терпів, уважаючи це за гріх непрощенний. „Тільки серйозна праця над собою може дати

---

[1]) Там же, стор. 96.

право виступати публічно" [1]),—пише він на адресу одного молодого письменника в своїй одній-єдиній рецензії, і це не була в устах Коцюбинського фраза або уїдання до когось иншого,— собі він ставив так само серйозні вимоги: „треба б краще сбробляти й виконувати речі, бо важна не кількість, а якість" [2]),—говорить він з приводу своїх власних творів. Видавці творів Коцюбинського знають, як пильно обробляв він їх, вимагаючи конче коректи, щоб не пустити свою працю на люде не прибраною. Листи його повні таких вимаганнів, як і сумнівів та непевности, чи справив він до краю свій обов'язок письменника, що виступає прилюдно. З цим ми підходимо до питання, як ставився взагалі Коцюбинський до літератури й до своєї власної творчости з'окрема та як працював він над своїми творами. Це докине не одну рису до оцінки Коцюбинського, як письменника, та його літературного надбання.

Літературна робота великої завдавала втіхи Коцюбинському, але заразом і великих мук, трівоги та сумнівів була джерелом. „Все життя моє в літературі" [3])— це він мав право про себе сказати, як і зазначити з приводу однієї хвалебної про себе статті—„я більше люблю літературу, ніж власну амбіцію" [4]). Отже літературна робота, як і кожна робота до серця, давала йому хвилі високого піднесення, дозволяла втіх творчости зазнавати.

---

[1]) „Л.-Н. Вістник", 1907, кн. I, стор. 181; порівн. В. Чикаленко—Спогади про М. Коцюбинського. „Л-Н. Вістник", 1917, кн. II—III, стор. 175.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 146.

[3]) Там же, стор. 131.

[4]) Там же, стор. 100.

„Боюсь, хвилююсь, але пишу“ [1])—сповіщає він В. Гнатюка про оповідання з гуцульського життя,—очевидно, „Тіні забутих предків“. Але ці страхи й хвилювання творчости—то може найкраще, чого зазнає в процесі творчости письменник. Далі приходять вже инші трівоги й хвилювання, не такої принадної натури, а для Коцюбинського ще й спеціяльно ущипливі.

Взагалі уважав себе Коцюбинський за щасливого в літературних справах. „На літературному полі мені щастило,—пише він в автобіографії,—все, що я написав (а я пишу, правда, мало і рідко), надруковано або друкується і нічого ще досі не пішло до коша, хоч брак літературної критики і моє вічне незадоволення з того, що я написав, дають мені не мало прикрих хвилин і сумнівів“ [2]). Вже тут бачимо ті „але“, які ставив перед себе цей вдаха на літературній арені. Насамперед—„я пишу мало і рідко“: ми знаємо, чому це було, але це болить Коцюбинського таки дуже. Далі „моє вічне незадоволення з того, що я написав“, також не мало труїло життя Коцюбинському й псувало йому нервів, та й часу забірало також не трохи. Про те, як він дивився в дозрілому віці на свої ранні твори, ми вже знаємо: він просто до розпачу од них доходить. Але багато він од них вимагає і в момент роботи. Про оповідання „Дорогою ціною“, як про мало не зовсім скінчене, він згадує р. 1899-го [3]), проте минають роки, а воно все не йде до друку, все вилежується. Р. 1900-го Коцюбинський згадує про його неприхильно: „Мені

---

[1]) Там же, стор. 138.

[2]) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

[3]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 29.

не сподобалось моє оповідання п. з. „Дорогою ціною“ і я хочу переробити його“ [1]). А з'явилось воно друком аж ріку вже 1902-го. І про ці свої „вади“, малу продуктивність та власне невдоволення з праці, він не перестає ніколи говорити, і досить тільки погортати хоча б надруковане його листування, щоб у тому переконатись. Сповіщаючи одного з своїх кореспондентів про те, над чим саме працює, Коцюбинський додає: „Як бачите, розписався,—це для мене—ділетанта, що пише рідко і мало, багато навіть“ [2]). Думаю, що не легко було руці Коцюбинського виписати теє слово—„ділетант“, і вчувається і в йому звичайна скарга на обставини життя, що заважали йому до схочу працювати саме в літературі. Нарікання на те, що написав мало і що написане не вдовольняє автора, раз-у-раз ідуть у парі в Коцюбинського. „І навіть та дрібниця, яку робиш—робиться хапаючись і через те не вдовольняє мене. Все виходить бліде, анемичне, необроблене і тільки дратує“ [3])—це пише Коцюбинський р. 1904-го, себто тоді, коли вже знайшов себе й мав у своїм активі речі справді великої літературної вартости. „Знаєте, дорогий добродію,—немов аж криком серця виривається у Коцюбинського на закінченні допіру цитованих слів,—коли я читаю гарного автора...—мені не хочеться писати, бо я знаю, що ніколи не досягну того, що досягли, що зробили ці таланти“. „Мені аж соромно стало за свою нікчемність та

---

[1]) Там же, стор. 37.

[2]) Коваленко-Коломацький Г.—В дні журби і печалі, стор. 25.

[3]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 63—64.

малу продуктивність“ [1])—відповідає він В. Гнатюкові на звістку того про свої праці. Оглядаючись під впливом хронічного слабування назад, на зроблене—знаходить Коцюбинський, що „там сумно, мало роботи, не багато потіхи“ [2]). „І так мені гірко,—промовляє він ще раз, свою роботу озираючи та перед невеселими перспективами стоючи,—що й сказати не можу, бо все ж життє моє в літературі. Так мало і так невдатно робив (тепер, як став старший—всі гріхи виднїші мені), а тут вже й край“ [3]). „Працюю завжди поволі і дуже поволі“,—ще раз характеризує Коцюбинський способи своєї роботи і зараз додає: „Врешті не те мене трівожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, бо треба б краще обробляти й виконувати речі, бо важна не кількість, а якість“ [4])—ще і ще раз проказує він свій завсідній приспів. І ці вічні рефлекси з приводу своєї творчости коріняться у Коцюбинського як у високих вимогах до письменства й письменника взагалі, так і в надзвичайній, скрупулезній його скромности індивідуальній, що тягла за собою оту вічну непевність за те, як приймуть його працю люде. А це ж ознака й великої амбітности, бо дуже часто велика скромність іде в парі з неменшою ж і амбітністю, самолюбством.

Оця його скромність та непевність до перебощення, до смішного доходила, і надто вражає це тепер, коли поодпадало од нашого письменника все скороминуще й творчість Коцюбинського стала вже під аспектом вічности. „Посилаю

---

[1]) Там же, стор. 113.
[2]) Там же, стор. 130.
[3]) Там же, стор. 131.
[4]) Там же, стор. 146.

вам,—писав він до автора цієї книги,—для збірника, присвяченого пам'яти Котляревського, маленький психологичний етюд. Я його писав нашвидку, бо часу перед земськими зборами мало, до того я нездужаю останніми часами. Вибачайте, що не посилаю нічого більшого або кращого. Так уже хотілось хоч що-небудь дати вам. Коли б він уже зовсім не вподобався вам, пришліть назад" [1]). І це писано—про „Цвіт яблуні", окрасу в творчости Коцюбинського, перлину української белетристики взагалі, ту перлину, що її не тільки свої завважили, але й чужі зараз же на свої мови поперекладали!... Просто на якесь кокетування це скидається, на теє „смиреніє", про яке не дурно ж кажуть, що воно „паче гордости". Але у Коцюбинського це, видко, не було кокетуванням—це звичайна його, переборщена може, манера, з якою він підходив до своїх творів і якої прикладів знайдемо також не мало в його листуванні. Посилаючи до редакції „Л.-Н. Вістника" свій прегарний образок „Він іде", Коцюбинський пише до В. Гнатюка: „Як що знайдете його можливим—помістіть у Л. Н. В. Не гнівайтесь, що даю вам таку дрібницю. Може коли пришлю більш вдатну річ". І який був чутливий він до свого літературного „щастя", видко з дальших листів. Не діставши від Гнатюка відповіді негайно, Коцюбинський шле нового листа, а в йому трівожиться:—„мене починає турбувати ваша мовчанка"—й прохає прислати коректу образка́, „розуміється, коли не забракуєте мого оповідання"—не забуває додати. Та ось прийшла й відповідь і знов вельми характерні збудила у Коцюбинського признання. „Що-до

[1]) Цитую з оригіналу,—лист з 14 XI. 1902.

мого оповідання, то з вашого вислову „буде надруковане в котрійсь з дальших книжок“—я бачу, що воно вам не сподобалося і ви не маєте охоти пустити його, хоч місце є. Щиро вам кажу, що я не маю такої пустої амбіції, аби уважати все, що напишу, гарним та вартим друку. Ото ж не робіть собі церемонії зо мною і як що мій образок не подобається вам, зверніть його мені назад. Тільки не одкладайте, а зробіть це зараз. Це ж не трудно: óпаска, марка—і готове“ [1]). З тією ж самою гордовитою амбітністю згадує Коцюбинський і про инші свої твори. Запитуючи В. Гнатюка, чи він читав „Persona grata“ та „В дорозі“, Коцюбинський знов же не забуде додати: „Коли читали, то певно лаяли (та й є за що!), а проте я хотів би знати чи дуже“ [2]). „Мої оповідання завжди здаються мені блідими, нецікавими, непотрібними навіть і якось ніяково перед літературою й читачем“ [3]),—писав Коцюбинський до М. Горького р. 1910-го. Те ж саме знайдемо і в листах до дружини, а її—до речі сказавши—уважав письменник за „єдиного мого критика, якому я вірю і на смак якого я покладаюсь“ [4]). „Все, що я написав,—сповіщає він її з Капрі,—сильно не подобається мені, ще більше, ніж те, що писав вдома... От пишу тепер оповідання, тема мені подобається, а пишеться дуже погано, неможливо просто, не маю навіть певности, чи надрукую“ [5]). „Не вдається мені щось моє писан-

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка, стор. 93, 94, 95—96.

[2]) Там же, стор. 106

[3]) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. VI, стор. 391.

[4]) „Л.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX, стор. 43.

[5]) Там же, стор. 41. Мова про оповідання „Подарунок на іменини“.

ня,—ще раз вертається Коцюбинський до болючої теми,—я все незадоволений. Аж заздрісно: тут люде так гарно пишуть, а в мене все погане" [1]). Так пише і так бідкається та нарікає признаний вже письменник, відомий не тільки на Україні, і про твори здебільшого, яких художня вартість безперечна й жадних не викликає сумнівів. Але десь певне вічно гризло Коцюбинського щось у середині, якась свідомість, що міг би писати більше і краще, ніж писав, що літературні плани й заміри здебільшого розвіюються і тільки незначна частина в плоть і кров убірається. Думаю, що тут лежить корінь і того вічного невдоволення з себе, і тієї непевности та неймовірства, хоробливої почутливости до всякого необережного дотику, які часто виявляє Коцюбинський і які, видко, його зглибока зачіпають. „Стільки перебачено, стільки пережито, —казав він якось М. Горькому,—в душі хвилюється ціле море образів і думок, якихсь до сліз простих і лагідних пісень! Так би дощем з неба й линув усе це на землю, на людей—дак же не виходить, не вмієш" [2]). Муки слова, коли душа не здолає вилити те, що в їй накипіло, високою були мірою знайомі Коцюбинському. І була тут разом велика амбітність, оте бажання „стояти в центрі життя", почувати звернені на себе очі, чути своє ім'я в чужих устах, яке зазначає в своїх про Коцюбинського згадках М. Чернявський [3]),—це дійсне було в йому, не вважаючи на дійсну так

---

1) „Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 44.

2) Горький М.—М. М. Коцюбинський. „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VI, стор. 393.

3) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 9—10, 12.

само й задокументовану його скромність та безпретенсійність.

Мабуть чи не найвимовнішим доказом літературної скромности та суворости до себе самого у Коцюбинського було те, як він ставився до всяких спроб дістати від його автобіографичний матеріял. Чимало людей пробувало здобути той матеріял із самого перводжерела і здебільшого скуток один був: делікатна, як звичайно у Коцюбинського, але все ж рішуча відмова. „Ви якось писали,—обертається він до В. Гнатюка,—що добре було б до 3-ої книжки додати автобіографичну замітку, і я був пристав на це. Тепер, роздумавши, я вважаю, що це було б зайве, для мене трудне й для читачів нецікаве“ [1]). „Жадаєте біографичних звісток?—пише він до автора цієї книги, що збірав тоді саме матеріял для збірника „Вік“.—Подаю вам кілька фактів, та, признаюся щире, не думаю, щоб вони були кому цікаві“ [2]),—і далі додає буквально кілька рядків, які власне зовсім не могли задовольнити заінтересування до біографії письменника. На поновлене прохання доповнити ці занадто скупі та коротенькі відомости, Коцюбинський одписав: „до біографичних звісток, не вважаючи на бажання догодити вам, не можу нічого додати“ [3]). І тільки через два роки Коцюбинський подає докладніші про себе відомости—ту автобіографію, що лягла в основу цього нарису, але й тут видко вагання. „...Затримав я одповідь,—пише він на початку,—ще й з тої причини, що довго думав, як мені Вас задовольнити. Про життя своє я міг би на-

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 45

[2]) Цитую з оригіналу, лист з 11 X. 1900.

[3]) Цитую з оригіналу, лист з 25 X. 1900.

писати або дуже багато, або зовсім мало. Коли подати дати, що зазначують моменти зверхнього життя,—життя, мушу признатися, доволі одноманітного,—Ви може скажете, що цього мало і це не цікаве. На автобіографію ж, яка б змалювала вам картину иншого порядку, з'ясувала еволюцію думок, поглядів, літературного смаку і т. и.—я тепер не спроможуся, хоч розумію, що такий матеріял був би взагалі цікавим. От через те й доводиться писати таке, що ні Вас, ані кого задовольнити напевне не зможе". „Не знаю, що писати Вам далі,—ще раз обертається до тієї ж теми Коцюбинський на закінченні своїх автобіографичних заміток.—Звісно, я міг би написати цілу повість життя, але цей шлях далеко завів би, я і так боюся, що подав Вам багато зайвого і вже напевне не цікавого" [1]). З цього бачимо, як остерегався Коцюбинський обтяжати своєю особою читача, вважаючи за єдине цікавий такий матеріял, що малює „повість життя", себто загально-психологичний має інтерес, а не вузько-суб'єктивний і суто-особистий. Почасти через оцю скромність письменника ми й маємо так мало про його біографичного матеріялу, що цілі смуги життя його мусимо самими здогадами виповняти.

XI.

Не малий має для нас інтерес і те, як працював Коцюбинський, на які моменти в його творчому процесі головна лягала вага. Що-до цього, то маємо і власні вказівки самого автора,

1) Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

посвідчення близьких до його людей. „В роботі, —читаємо в автобіографії,—найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить надзвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясе пропасниця творчости, але на папір попадає заледве 10-та частина того, що маю в думках, все виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках почтового паперу, щільно, не більше 3—4 сторін в день (вечір), потому виправляю мову червоним чорнилом—і робота готова. Тепер,—додає він — особливо починаю цікавитись психологичними темами" [1]. Цікавих деталів до цього авторового посвідчення докидає М. Чернявський, переказуючи слова Коцюбинського. „Я,—хваливсь він у гуртку письменників,—кожне своє оповідання довго й з усіх боків обмірковую. Вияснюю до останньої деталі. Доти, поки воно не уявляється мені зовсім готовим. Розказую його своїм—жінці й иншим. Вислухую їх уваги... Нарешті наступає момент, коли я вже повинен все, що склалося в душі, виявити на папері. Тоді сідаю й пишу. Разом, майже без поправок і зовсім без переробок. Як скінчу, то виправляю деякі окремі вислови, окремі слова... Сюжетів у мене завжди буває багато... Але я вибіраю з їх найцікавіші, що були б не тільки мені самому до вподоби, але мали громадський інтерес" [2]. Щось подібне оповідає й М. Могилянський, якому пощастило бачити Коцюбинського в „процесі його художнього мислення, перші кроки творчости", а саме—під час подорожі на Гуцульщину р. 1912-го. „Він,—каже

---

[1] Цитую з оригіналу,—див. у додатку.

[2] Чернявський М.—Червона лілея, стор. 20.

М. Могилянський,—любив обмірковувати свої спостереження в бесіді, частенько в процесі бесіди робив несподівані висновки, знаходив якусь маленьку рисочку, від якої в мент ставав готовий образ, а вже образ у свій час допомагав іти далі, освітлюючи доти незрозумілі подробиці" [1]). Натрапивши на якийсь матеріял, що зацікавлював його, Коцюбинський ввесь ним переймався, впірнав у його, мовляв, „з головою" [2]) й ладен був не бачити нічого, що робиться навкруги. „Як би ти знала, скільки тут цікавого!" [3])—ділиться він з дружиною своїми враженнями з Гуцульщини, обіцяючи все докладніше розповісти, як вернеться додому. „Оця робота,—пише він про свої записи та спостереження над гуцульським життям иншим разом,—так мене захопила, що я навіть не можу бути спокійним та любоватися природою" [4]). Наочний свідок, В. Гнатюк, оповідає, як студіював Коцюбинський Гуцульщину, збіраючись писати з гуцульського життя, як не минав жадної дрібниці чи то з природи, чи з побуту, чи з оригінальної психики цього уламку старого світу, який воскресив у своїх „Тінях забутих предків", робив цілі екскурсії, розмовляв, розпитував [5]), навіть в альбом зарисовував [6]), перечитував спеціяльні видання й захоплювавсь ними глибоко.

---

[1]) Могилянський М.—М. М. Коцюбинський. Уривки з споминів. „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VII—VIII, стор. 55.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 129.

[3]) „Л.-Н. Вістник", 1919, кн. VII—IX, стор. 29.

[4]) Там же, стор. 54.

[5]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, передмова, стор 21—22.

[6]) Чикаленко В.—Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник, 1917, кн. II—III, стор. 168.

Дякуючи В. Гнатюкові за його етнографичні збірники, що дають, на думку Коцюбинського, „такий багатий, інтересний матеріял, особливо для нашого брата-белетриста", він додає ще отакі подробиці про себе: „Я дуже ціню такі книжки; змушений жити в місті, далеко од народу, я з головою пірнаю в етнографичні записи, в те чисте і свіже джерело народної творчости, та покріпляю тим свої сили" [1]). І бувало, що в захопленні він не міг мовчати й ділився здобутими скарбами з своїми кореспондентами. „Ввесь мій час минає,—пише він р. 1911-го до М. Горького,—в екскурсіях по горах, верхи на гуцульському коні, легкому й граціозному, як балерина. Побував у диких місцях, куди не кожен дістався б, на полонинах, де гуцули-номади перебувають ціле літо з своїми чередами й отарами. Коли б ви знали, яка величня тут природа, яке первісне життя!.. Скільки тут гарних казок, давніх переказів, повір'їв, символів. Збіраю матеріял, відчуваю природу, дивлюсь, слухаю, вчуся" [2]). Не забуваймо, що все це робить хвора людина і що їй потім доводиться гірко свою цікавість відпокутувати. Але мистецькі емоції дужчі над звичайну обережність та оглядність. Душа художника жадібно все вбірає в себе, записує ненажерлива пам'ять письменника—„той нерозлучний секретарь мій",—як писав Коцюбинський,—щоб виносивши здобуті враження в собі й перетворивши їх, подати в гарних, принадних образах. Коцюбинський лишавсь собі вірним і в методах своєї роботи—тим ясним, допитливим дослідником ду-

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до В. Гнатюка. стор. 119—120.

[2]) „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VI, стор. 390—391.

ші людської, яким він був у своїх творах: і тут він стоїть трохи ніби осторонь, аналізує, об'єктивує враження й вилущує з них найістотніше. І може невелику його продуктивність треба не самою сторонньою роботою та лихим здоров'ям пояснити. Найвище піднесення творчости, що й найбільшу дає осолоду письменникові, було у його в момент обдумування, до того ще, як твір виливався на папір. Отже можливо, що на цьому, коли инших не було стимулів, часто й кінчалося все, на це витрачалось найбільш творчої енергії й до останнього акту—передавання образів иншим—не доходило. Вони гинули десь у складках пам'яти, хоч самому художникові дали вже перед тим втіху творчого процесу,—і тим більше, що сама робота зафіксовування давала вже трівог та мук незадоволення дізнавати. Художня вдача Коцюбинського прийшла тут на допомогу лихим обставинам життя, і ця троїста спілка багатьох позбавила нас перлин з творчости нашого великого художника.

XII.

Так працював Коцюбинський. Така була його життьова і творча путь. Вийшовши з лона старшої української повісти, він невпинно ріс, переходючи усякі впливи, і виростав з них також і одкидав їх, скоро тільки ставав над ними, і виконував вічне веління своєї творчої душі —не спинятись на здобутому і йти все вперед, усе шукати. І ми знаємо вже, що Коцюбинський, як художник, знайшов себе, але також і те знаємо, що на знайденому, на „здобутому на власність“ він не заспокоївся. Отой „жадливий та

владний голос—шукай!“—не давав йому на однім місці застоятись. „І так було довго, і так було завжди“... Це повідав нам сам художник у знайомій вже нам чудовій поезії в прозі про те, як шукав він другу свого серця половину. Та величезна трагедія цього великого письменника саме тепер і починається. „Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, чого шукав“ [1]). Було вже пізно. Сили вичерпалися. Повно творчих задумів - і неспромога навіть ворухнутись, щоб їх у діло перетворити. І художникові лишалося тільки „підняти очі до-гори, до білого снігу, і зором зацькованого звіря благати його: іди... іди... спадай і покрий навіки“... В цьому велика трагедія Коцюбинського творчости—в тій фізичній безпорадности, коли тим часом творчий запас збільшився безмірно й без ужитку гинув на очах у свого господаря. Що Коцюбинський сам був свідомий своєї трагедії й невимовно болів нею—на це багато маємо доказів і дійсно щось од „зацькованого звіря“ вчувається в тій лаконичній фразі—„На острові не скінчене“, якою він урвав свого передостаннього листа до М. Могилянського [2]). Так те оповідання й лишилось не скінчене, як за не скінчену треба вважати мабуть і всю літературну діяльність Коцюбинського. Він знайшов те, чого шукав, але знайденого повною мірою не виявив, але останнього слова свого не сказав і заніс із собою в передчасну могилу може найкраще з того, що повним вже цвітом розцвіталося в його душі. Творчість Коцюбинського—це не скінчена,

---

[1]) Коцюбинський М.—Сон. „Л.-Н. Вістник“, 1914, кн. V, стор. 193.

[2]) „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор. 85.

а урвана пісня, урвана на півслові і буквально, і в ширшому розумінні, з погляду його художніх досяганнів і тих можливостей, яких аж тоді вже мали право од його чекати наше і світове письменства. Пішов зимовий сніг і покрив можливости тії „навіки“.

І от верстаючи разом з автором творчу путь Коцюбинського, таку тяжку й страдницьку путь, мусимо ще придивитися—куди прийшов він врешті, які його здобутки й відповідно до них і місце в нашому письменстві. На яку спроможуся відповідь на це—знайде читач далі.

III. НА ВЕРШИНАХ ТВОРЧОСТИ.

I

Куди ж прийшов Коцюбинський?

Завдаючи це питання, ми почасти вже й відповідаємо на його.

Найбільш поширена про Коцюбинського думка—це та, що з його була людина закохана в красу. На цій рисі спиняються всі критики; про це, про „естетизм Коцюбинського“, спеціяльні праці написано. Ця думка зробилась ходячою монетою, що аж постиралась од довгого вжитку і багато втратила з своєї ваги. Одні з видимим захопленням і спочуттям, инші з ледве прихованим жалем, але всі проказують без кінця цю затягану думку про естетизм Коцюбинського, аж врешті лишилась од неї сама порожня шабатурка—„естет“, а всякий зміст живий од неї одлетів.

А тим часом нема може облуднішої думки, немає більшого непорозуміння, як висовувати на передній план естетизм Коцюбинського, як усе в йому під примат краси підбивати, підкоряти під цей невиразний термін те справді велике, що дав нашому письменству Коцюбинський. Правда, він почасти сам у цьому непорозумінні й винен

був. Вже в самому його зверхньому вигляді—і то, як свідчить Ол. Саліковський, з самісеньких дитячих літ [1])—вражала кожного, хто з їм стрівався, оця риса краси, елеганції, з убрання починаючи й кінчаючи тим невиразним, проте потужним щ о с ь, що ніби огортало Коцюбинського. Ореол краси справді вітав над ним, як над своїм обранцем, оточав усю околишню круг його атмосферу, кінчаючи якою-небудь дрібничкою, галстухом наприклад, і найперше кидавсь у вічі людям, що стикалися з ним на життьовому шляху. Глузливо й неприхильно закидали йому „аристократизмом" його товариші по службі [2]); „в тім, як зодягався, носив бриля, в ритмі усіх рухів—було щось од тієї елеганції, яку важко змалювати, але яка невпіймано почувається" [3])—з захватом говорить про гармонійність враження од його М. Могилянський. Та й у самого у Коцюбинського не зрідка зустріти такі вирази, як той, що цитує, напр., М. Горький з його листа: „Не втерпів я, сходив на гори і, звичайно, зашкодив своєму здоровлю; але було напрочуд гарно (в первотворі—„красиво"), а ц е г о л о в н е" [4]). Коли додати ще до цього самотню його вдачу, що ставила його раз-у-раз трохи ніби осторонь од людей і подій, на позиції допитливого спостерегача, завжди трохи чужого до об'єкту спостереження—то перше враження зовсім готове: естет, холодний і байдужий до всього, що виходить поза межі краси або зважується проти її першенства в житті бунтуватись.

---

[1]) С а л и к о в с к і й А л.—Изъ воспоминаній... „Украинская Жизнь", 1916. IX, стор. 52

[2]) Ч е р н я в с ь к и й М.—Червона лілея, стор. 7.

[3]) „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VII—VIII, стор. 51.

[4]) „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VI, стор. 391.

І отже все-таки про виключний естетизм Коцюбинського, про панування у його житті краси, як самозахованої, самодовліющої, скажу давнім термином, риси, про примат її—не можна говорити, не жертвуючи правдою. Наше письменство знає таких, що б'ють поклони перед самою красою, що примат її твердо, мов вівтарь який, поставили в своїй душі й кадять перед ним з чисто релігійним завзяттям вірних; світогляд цих справжніх естетів найрельєфніше висловила була письменниця одного з Коцюбинським часу О. Кобилянська, мріючи про таку універсальну красу, в якій „затонули б і „вартости", і сучасна „мораль", і угинаючіся спини, і сльози горя, і саме горе" [1]). Оце—позиція естета. Коцюбинський,—він сам писав: „поважаю д. Кобилянську, як писательку" [2]),—ніби також служив тому ж богові краси, але, характерно, нігде не знайдете у його ані натякання навіть на мрії О. Кобилянської. І навпаки, вся його літературна діяльність була свого роду протестом проти тих мрій. У його душі инший панував примат, до якого краса входила лиш складовою,—неодмінною, правда, й бажаною,—часткою, але все ж часткою тільки, не більш. І коли ми синтетичним окинемо поглядом життя і творчість Коцюбинського, то без великого клопоту знайдемо той вівтарь, на якому справляв свою життьову месу Коцюбинський і до якого краса була тільки неминучим додатком, аксесуаром. І вдача його, й самий хист були далеко складніші і в рямці го-

---

[1]) Кобилянська О.—Покора. Нариси. Львів, 1899, стор. 13.

[2]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 68.

лого естетизму вони не вкладаються. Цей кожух був також не на його шитий.

У Чехова, за яким також числиться подібний, як і в Коцюбинського, „гріх естетизму", єсть чудове оповідання „Припадок"—на тему за проституцію, про той „страшный, як каже Чехов, грех—купить за рубль живого человека". Нам як-раз до речі буде тут згадати героя з того оповідання, студента Васильєва, схарактеризованого у Чехова оцими словами: „Хтось із приятелів сказав був якось про Васильєва, що з його талановита людина. Єсть таланти письменницькі, сценичні, мистецькі, у його ж особливий був талант—людяний („человеческий")" [1]) Оцю „людяність" свого таланту й виявляє Васильєв у Чехова. Він любить науку, він розуміє й тонко відчуває мистецтво і глибокі переживає емоції, споглядаючи на прояви краси, але справжній катаклізм у його душі відбувається тільки тоді, коли він стрівся з тим „страшним гріхом" і уявив собі, що то значить—„купити живу людину за карбованця". Його особливий, людяний, талант допоміг йому чужий біль і чуже пониження пережити, як власні, і він того болю вже не може забути. І не дає забувати його й иншим людям.

Думаю, що нема кращого й для нашого Коцюбинського означення, як те, що він посідав на височезну міру отой людяний, „человеческий", талант. Усе инше було тільки додатком до того таланту, тим, що давало йому силу „людські душі пробивать", зачаровувати їх і міцно в зачарованні держати, але в інтересах того, про віщо говорив йому неустанно й не змовкаючи,

---

[1]) Чеховъ А. П.—Полное собраніе сочиненій, изд. Маркса, т, VII, стор. 136.

що владно диктував йому його людяний талант. Його позиція самотности тут ані трохи не заважала, бо вона тільки в першому тягу його творчого процесу робила своє діло, об'єктивуючи вражіння. Далі вже вступав у свої права той людяний талант, що надав вражінням огню, наливав їх повно вщерть людськими інтересами і примат життя, людини поставив так твердо, що його схитнути ніяка не могла вже сила. І коли ми перебіжимо твори Коцюбинського, пригадаємо їх зміст і деталі, то цей особливий талант на повен зріст стане перед нами, а естетизм його одійде на своє справжнє місце, занявши почесний, але все ж відповідний до ваги своєї куточок у загальній творчости письменника, в його світогляді, що водив рукою нашого незрівняного майстра слова. Широка людяність—це основа його творчости і примат людяности знайдемо в його творах. „Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям,—такі думки клопочуть голову „ціпов'язові" Коцюбинського,—чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других людей, щастя, що може й не доведеться... побачити його?... А хиба він знає, чого це так?!" [1]). Не знав цього може й сам автор, та й знати власне не треба тому, хто йде слідом за потужним велінням людяного свого таланта.

Почнімо з перших творів Коцюбинського, його ще первістної манери.

---

[1]) Коцюбинський М.—В путах шайтана, стор. 126—127.

II.

Питання про народ та „мужицьку долю“, ота вічна „життьова загадка“, чому „для мужиків нема щастя на землі“—займає не тільки героїв Коцюбинського, а й самого автора, займає зглибока, не в скороминущих обставинах, а в принципіяльній постановці. Робота тяжкая, залежність од форм мизерного животіння, ота „власть землі“ та хазяйства, скупі радощі, як що пощастить хоч „другу половину свою“ знайти в любому подружжі, але далеко частіш незлагода навіть у сем'ї, на підставі самих господарських потреб та обрахунків спарований—ось що найдужче притягає увагу Коцюбинського в першому періоді його діяльности. Мало не все перше десятиліття його письменницької роботи можна звести до його ж таки характеристики героя з повісти „На віру“:—„Він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він—росло і дужчало з ним те пересвідчення“ [1]. І воно, пересвідчення це, росте і дужчає з кожним твором Коцюбинського, переймає собою їх цілком, вершка досягаючи в оповіданні „Ціпов'яз“. „Чого ж це Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? чого це так? чого?“ [2])—ці „дурні питання“ посіли і „ціпов'яза“ й самого автора, і з мукою шукає він на них одповіді. Його ціпов'яз „любив землю, як пташка повітря, риба—воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води“ [3]). І от „розпалена уява Семенова перено-

---

[1]) Коцюбинський М.—В путах шайтана, стор. 24.
[2]) Там же, стор. 109.
[3]) Там же, стор. 128.

сить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли зубожілі, голодні вони враз з усіх грудей скрикнуть: „Смерти нам або поля!..“ І сам автор лине за своїм героєм у ті майбутні часи, коли це вже набулося, стало доконаною річчю і для його самого вилилося в ті чудові й разом жахливі картини, що їх Коцюбинський пізніше змалював у нарисах „Fata morgana“. „Голодні зворохоблені лави, повні розпуки й зневірря, ринуть на багатих, на тих, що мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крови людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й усе, що на дорозі“ [1]). Нам, що тих часів діждались були раз і вдруге, зрозуміливий стає цей екстаз пророчий, що надихнув цюю картину, і ми ще раз можемо пересвідчитись і побачити наочно, як уява художника часто попереджає міркування політика та й самої науки висновки...

Таким Коцюбинський увійшов у наше письменство—зовсім не естетом, що б‘є поклони перед вівтарем єдиній та універсальній красі. Щоб так писати, треба і в своїй душі носити щось од „ціпов‘яза“. І Коцюбинський справді носив його найглибші риси,—він так само „любив землю, як пташка повітря, риба—воду“. Бо тільки з отієї любови великої можна надихнутися на пророчий екстаз або на ті бажання, які висловлював наш письменник перед російським своїм товаришем: „ціле море образів і думок, до сліз простих і лагідних пісень—так би дощем з неба

---

1) Коцюбинський М.—В путах шайтана, стор. 139.

й линув усе те на землю, на людей"...[1]) І як умів, на скільки снаги й хисту було—робив це Коцюбинський.

Робив це, насамперед, з величезним розумінням щиро-людського в людині, в саме підґрунтя своїх творів закладаючи скрізь широку, принципіяльну думку, засновуючи їх на міцних підвалинах світової ваги проблем. Єсть у Коцюбинського оповідання, яке так і зветься „По-людському". Оповідання одно з слабших у його художньому надбанні, але для нас це тим цікавіше, бо і в цьому навіть анекдоті зовсім не анекдотичний підклад вчувається. Карпо, що робить цілу низку дурниць, робить їх з переконання, виходючи з принципу, що „людині по-людському слід жити"[2]). „Дивлюсь я, каже, на життя наше, і аж страх мене огортає. Цілий вік у ярмі, мов худобина яка, кожен норовить тебе запрягти та ще й поганяє... А що з того маємо? Ні спочинку, ні страви людської: куліш та борщ нісчимний... В хатах тісно, поросята та телята укупі з дітьми зимують, грязь, дихати нічим, нездорово .. А ми ж люде, не свині у хліву"[3]). Сміховинні вчинки Карпові зовсім не сміховинне мають піткання, та автор і в думках того не покладає, щоб з його героя можна було сміятись. Усенька біда Карпова в тому, що „не вмів по-людському жити", не знайшов гармонії між заміром та вчинками—і характерні думки автора, що ними на останку припечатано це оповідання.

---

[1]) Горький М.—М. М. Коцюбинський. „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VI, стор. 393.

[2]) Коцюбинський М.—По-людському. Львів, 1900, стор. 11.

[3]) Там же, стор. 6–7.

Я замислився.

А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, у теплому й запашному диханні весни було так багато радости, почувалась така повна гармонія... І наче в такт природі серце моє стрепенулось од **бажання подібної ж гармонії в людському житті**, од сподівання нової весни, коли добре насіння не загине в холодній землі, а зійде, розів'ється і дасть роскішне жниво під впливом животворного тепла [1]).

Краса навкруги, так багато радости, повна гармонія... Чом же люде не вміють використувати цього добра, щедрою розлитого рукою, чому не тямлять завести гармонію між своїми замірами та вчинками й справді людське, хороше життя втворити на цій укоханій землі—ось що зглибока займає художника, і цю рису я прохав би читача затямити, бо вона ще нам пізніше знадобиться.

Минаю „П'ятизлотника", „Помстився", „Посол від чорного царя", з яких кожне являє собою високий порив людяного таланту, що вклав автор у своїх героїв. Спинюся трохи ще на більшому оповіданні „**Для загального добра**". І тут знов же зустрінемо нову варіяцію знайомого мотиву, і тут ще раз одбувається перед нашими очима трагедія од дизгармонійности між замірами та вчинками. І тим ця трагедія глибша, що дизгармонійність ця вже не залежить од примхи якогось наївного Карпа, а з самої істоти людських стосунків випливає Це щось на зразок старо-грецької „мойри", лютої невблаганної долі, що порядкує людьми й кидає ними,

---

[1]) Коцюбинський М.—По-людському. Львів, 1900, стор. 17.

немов трісками. Громадський лад, добро загальне, закон—повинні стояти на сторожі коло добра поодиноких людей, бо тільки їхнє добро в сумі дає й добро загальне. Це принцип. А практика? Хвалений лад той вимагає жорстоких жертв, не оплачуючи їх нічим; добро загальне сходить на якісь „проблематичні“, але нікому не потрібні й усім шкодливі витребеньки; закон... „закон! вони вже чули те слово. Як тільки яке здирство, як тільки кривда яка громаді—зараз: закон“ [1]). А в сумі виходить, що замісць добра загального лишається „глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом“ [2])—з усим, що те „добро загальне“ в своїй особі виявляє. Це у жертв. Не краще й у справців того веління од потужного Молоха наших суперечливих часів: не тільки Замфір, Маріора та мош-Діма безневинно покутують вади громадського ладу, відчуває їх і Тихович, і ще більше тим, що знає й тямить повне безглуздя та недоцільність принесених жертв. Що ж лишається „для загального добра“? Знову ж таки сама дизгармонійність, що серед роскішної краси, розлитої навкруги, руйнує й нищить бажану гармонію. Коцюбинський торкнувся самих підстав людського життя і зовсім не як естет, а як громадянин, і вони розлетілися на друзки при світлі вогню з того вівтаря, перед яким справляє людяний талант свою велику службу людям.

Отже Коцюбинський першого періоду, періоду шукання, найменше скидається на самовдоволеного естета, що мріє про універсальну красу, в якій затонули б усі ознаки й вартости

---

[1]) Коцюбинський М.—По-людському. Львів. 1900, стор. 93.

[2]) Там же, стор. 141.

людського життя. Навпаки, згорблені од праці спини, сльози горя і саме горе домінують у творчости нашого письменника, через цідилко його художніх засобів перепущені... „По-людському“ він спозирає на землю, на життя й природу, і коли й журиться чим, то хиба дизгармонією в людському житті; коли й мріє про віщо, то хиба про жадану й сподівану гармонію між красою та життям людським, які він сподівається колись поєднати й здружити. Тут не знайдемо естета... То може він народивсь пізніше, коли письменник справжнє своє знайшов покликання?

III.

„В путах шайтана“, „На камені“, „Цвіт яблуні“... далі—„У грішний світ“, „Під мінаретами“... нарешті бурхливі настрої-марево персонажів „Fata morgana“—знов же й тепер „по-людському“ оглядає кохану землю людяний талант Коцюбинського і знов примат життя, самого життя, висовує він. Надто показні з цього боку нариси „Fata morgana“, з характерним підзаголовком: „із сільських настроїв“—ба й справді написані в формі ніби уривчастих, як і настрої людські мінливих розділів.

Автор задумав був свій твір як трилогію—в першій частині (1904 р.) змальовано передреволюційні настрої на селі з невиразним сподіванням якоїсь грядущої переміни; друга частина (1910 р.) подає образки з революційних часів 1905 р.; нарешті в третій, не написаній, Коцюбинський мав торкнутися „заспокоєння“ села та здичавіння його по революції. „Тема дуже цікава,—хвалиться він В. Гнатюкові,—не знаю тіль-

ки, чи вдасться мені зробити з неї те, що хочу. Боюсь, що не вдасться; тоді подеру рукопис і край, хоч дуже шкода буде часу, праці і сил“ [1]). Що Коцюбинський дуже вагався, це оповідання пишучи, і довго працював коло його, видко з згадок М. Чернявського. „Не знаю, оповідає він, що робить з своїми „Мужиками“—говорив Михайло Михайлович перед нашою подоріжжю до Київа (мабуть р. 1908-го. С. Є.). Ніяк не можу скінчити їх“,—і на питання—з якими „мужиками“—пояснив: „А з тими, що вивів їх у „Fata morgana“. Тепер пишу другу частину й ніяк не можу розв'язатись з ними“ [2]). Бачимо, що він цілими роками обробляє цю тему й кінець-кінцем дає грандіозну картину сільських настроїв і вчинків, що дійсно можуть приголомшити читача: даремно боявся й вагався автор—ця річ безперечно йому вдалася... Починається картина як індивідуальна історія родини Воликів—батька, матері й дочки—але потроху-помалу пристають до них сусіди, ближчі, дальші, ціле село; картина росте, все ширші захоплює обрії, виставляє безліч виразних постатів і закінчується—в написаній частині—жахливим образом сільського погрому та дикого „самосудія“ селян над своїми ж братами й товаришами. Це як-раз один з тих творів, до яких просто стосується той епітет „історичних документів українського життя“, який надав їм наш історик. „При тій серйозности,—каже проф. М. Грушевський,—з якою покійний письменник ставився до свого писательства і своїх тем, обробляючи їх на підставі матеріялу старанно зібраного, переважно ним самим особисто, на влас-

---

[1]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 120.

[2]) Чернявський М.—Червона лілея, стор. 33.

ні очі простудійованого — вони мають нерідко просто таки науковий інтерес, а те глибоке проникання в психологію людської душі... надає його малюнкам специяльну вартість і зміст, якого не знайдемо в чисто документальнім матеріялі: своєю артистичною інтуїцією кількома рисами він дає часом стільки для зрозуміння подій, настроїв, їх змін, скільки не дадуть ніякі збірки актового, офіціяльного матеріялу і хоч, розуміється, як всякий документ, і його помічення вимагатимуть від дослідника критичної перевірки, але для пізнання українського життя його часів вони дадуть дуже багато" [1]).

Родина Воликів, зубожіла до повної пролетаризації селянська родина, настроями являє собою, коли хочете, мікрокосм селянського світу. Голова родини, колишній робітник з ґуральні, бурлака з натури, ненавидить хліборобську працю і на думку жінки—„легкого хліба шукає. Всю, каже, силу віддав землі—більше не хочу" [2]) „Кроти!—кидає він згорда хліборобам,—залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замісць покорму, дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!" [3]) Андрій усе сподівається, що відновиться в селі ґуральня, а тим часом рибку ловить, на почту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Ґуральня—то його марево, його fata morgana, що їй він не має сили опертися. Жінка Андрієва,

---

[1]) Грушевський Мих. — Сумний Великдень. „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. V, стор. 197.

[2]) Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 92

[3]) Коцюбинський М.—Дебют. Оповідання. С.-Петербург—Львів, 1911, стор. 69.

Маланка, навпаки, мріє про землю і тільки про землю, і що-до цього єсть у ній щось од давнішого „ціпов'яза" Коцюбинського. Вирісши на панській роботі, напоневірявшись по наймах мало не ввесь свій вік молодий, вона зберегла проте інстинкт прив'язання до землі, теплу віру до неї й надію, що тільки посідання землі визволить з біди. „Яка ти роскішна, земле,— думала Маланка.—Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, заквітчати квітами. Весело сбробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І мойому дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, „пане добродзею", до плуга... Ох Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя—дитину свою вивести в люде" [1]). А дитина тая, дочка Гафійка, знов же своє власне має марево: письменна, горнеться до книжки, до просвіти, до гурту тієї сільської інтелігенції, що почала була у нас з'являтись зрідка по селах ще задовго до першої революції,—в нарисах Коцюбинського заступником її й проводирем був Марко Гуща. Побіч родини, що стоїть в осередку, перед нами проходить ціла галерея селянських образів і типів усякої вдачі й на всяку міру. Тут і сірі масові люде, як Панас Кандзюба, що не знають, де себе притулити, і йдуть хильцем то за одним, то за другим дурисвітом. Тут і сільський анархист Хома Ґудзь, що каже про себе: „Таку злість у собі почуваю—аж душа пашить... як за-

---

[1]) Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 96.

пече, як запече—так узяв би в руку довбню та й перебив би усіх. Ходив би від хати до хати— та й по голові, та й по голові. Одного за те, що людську кров п'є, а другого—що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце"...[1]) Тут і статечний хазяїн, прототип пізніш уславленого „куркуля", Підпара з його непохитною рішучістю обороняти своє „не рушницею тільки, а і зубами", з твердим переконанням: „Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме. А що надбав, то його праця і всяким неробам зась"[2]). Хвилюється, нуртує, кипить життя, йдуть поголоски, ширяться чутки одна за одну принадніші, нарешті мов грім розкотились і події. Спершу в организованих формах—„забастовка": „озуть пана у постоли", бо „у цьому слові була ціла картина, роскішний план, справедливість людська й небесна"[3]). Добре, „озули", та не заспокоїлось розбурхане вже море. „Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить—незвісно. Важко, трівожно дихалось всім у ті похмурі дні і неспокійно минали довгі осінні ночі. Як би хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниці, люде вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одних"[4]). Нарешті все це напруження вибухло страшним погромом, та й не просто погромом, а якоюсь оргією лютого нищення за-для самого нищення: взяли го-

---

[1]) Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 98—99.

[2]) Коцюбинський М.—Дебют, стор. 88.

[3]) Там же, стор. 79.

[4]) Там же, стор. 110.

ру думки доморослого анархиста Хоми Ґудзя й село перебуло хвилю п'яного чаду, коли знищені в панськім будинку речі—„всі оті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни—будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового“ [1]). Не довго точився п'яний чад і тим тяжче прийшлось на похмілля—страх перед заподіяним, жахлива картина розправи „статечних“ елементів і як останній штрих—„на світанні козаки вступили в село“ [2])... Що сталося по тому, можемо тільки догадуватись, бо, на жаль, картина лишилась недописаною і тільки злегка проступає в „Intermezzo“ вже втихомирене село.

В „Fata morgana“ розгорнув Коцюбинський надзвичайну силу художнього таланту, навіть для себе самого незвичайну. Лірик переважно, малює він тут чисто епичними способами, нігде не зраджуючи себе, свого внутрішнього хвилювання не виявляючи; штрих за штрихом кладе він на папір, і ви бачите, як наростають настрої, як облудне марево огортає всіх, затуманює розуми, закриває з-перед очей стежки, що ними звикли люде ходити, й навертає на вчинки, перед якими з жахом стануть вони сами, коли fata morgana ота розвіється... Художник подав руку громадянинові і вкупі вони, без натягування й тенденційности, таку змалювали картину, яка вбірає очі мистецьким виконанням, та й жах великий викликає своїм змістом.

---

[1]) Коцюбинський М.—Дебют, стор. 127.
[2]) Там же, стор. 148.

IV.

Поміж першою та другою частинами „Fata morgana“ з'явились архитвори людяної музи Коцюбинського—„Сміх“, „Він іде“, „Невідомий“, „Persona grata“, „Intermezzo“—все частки одного великого образу боротьби, до якого тодішні часи не крапельками, а цілими потоками долляли крови, сліз та справжнього людського горя. От „Сміх“. Герой тільки під впливом трівоги од очікуваного погрому та істеричного реготу куховарчиного „побачив те, біля чого що-дня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все ззіли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у барлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!“ [1]). Таке побачити і так взагалі дивитись—„великими очима, наляканими, гострими і надзвичайно видющими“—ніколи не здолає байдужий, до всього, опріче краси, холодний естет, а лиш людяний талант, що саме життя може любити й людським горем боліти. Те ж саме дає нам „Невідомий“—образ без'іменного терориста, що ставши „гнівом народу“, за свій учинок іде на страту з піднятим чолом і з чистим серцем. „Бо в його серці скипілась

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 19.

кров невинно пролита, бо в нього зіллялись усі людські сльози і полум'ям знявся народній гнів" [1]). „Він іде" — страшний образок смертельного жаху цілого народу, відвага одчаю, що кидає свій виклик непереможній силі, бо „чого боятись, коли найстрашніше пройшло вже крізь серце вогнем і спалило там все?" [2]). „Persona grata"— огидний син крівавого часу, з чимось „скритим і запечатаним" в очах, з таємницею од галюцинацій та привидів страчених його рукою сильних людей, який і сам врешті почув „смак душогубства, почув зненависть в серці і роскіш муки" [3]). „В дорозі"—образ утоми, зневірря, апатії, знесилля, занепаду поміж тими, хто був колись сильним і може міг навіть поділити отого „невідомого" долю; та серед цього тріумфу гидотної дійсности вистигає вже протест у душі втомленого так само товариша Кирила... Скрізь людяний талант зумів відшукати як раз людські риси й показати їх нам з драматизмом, якому важко підшукати паралелі. А де ж тут естет?

Вінцем творчости Коцюбинського за цей період були ніби безпретенсійні враження втомленої людини, що шукала самотности й спочинку, відомі під промовистою назвою „Intermezzo", і людяний талант досягає тут грандіозної сили розмаху, напруження і—мистецьких наслідків. Художнє виконання твору дорівнює глибині замірів авторових. І тим більша тут перемога людяного таланту, що поставлено його в обставини бунту проти людяности, в умови цілком мізантропичні, які, розхитуючи одну по одній усі підстави людського життя, могли до людознена-

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 41.
[2]) Там же, стор. 58.
[3]) Там же, стор. 81.

зистних висновків довести людину. Коцюбинський зазирнув тут, можна сказати, в саму безодню розпачу та мізантропії, на тяжку спробу виставив був свій людяний талант—і вийшов з неї переможцем. „Я утомився,—сповідається особа, од якої провадиться оповідання.—Бо життя безупинно і невблаганно йде на мене, як хвиля на беріг. Не тільки власне, а і чуже. А врешті хиба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже істнування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води протоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотним. Признаюсь—заздрю планетам: вони мають свої орбіти і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стріваю людину“ [1]). І далі йде чудова в своїй силі діятриба на людину, гідна стати в низці найкращих утворів людського генія, що кидає вогневими стрілами образи, гніву та обурення.

Я не можу розминутись з тобою... Я не можу бути самотним... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш в середину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Ввесь жах, ввесь бруд свого істнування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш буть моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних „треба“, у безконечних „мусиш“.

Я утомився.

Мене втомили люде. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і смітять. Повідчиняти вікна! Провітрить

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор 21—22.

оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що смітять. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій [1]).

Це формальний бунт, повстання проти людини, що титаничної досягають сили й валять усе зв'язане з людським життям. Бунтівник од залізної руки міста тікає на лоно природи, між зелені ниви, на повну самотину. Але й там, серед тиші й безлюддя, не може по-первах знайти бажаних чистоти і супокою, й там тяжкою марою женеться за ним життьове страхіття.

Хиба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люде... всі ті, що складали, у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або кріваву жорстокість звіря. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Це ви, що з вас витікла кров в маленьку дірку від салдацької кульки, а це ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором—і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять ...і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний, солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крови й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як крівава мара. Проходьте! я утомився.

А люде йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні— і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерти і всі лишають на душі моїй сліди

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 22.

своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний! [1]).

Так говорити, так почувати міг тільки чоловік з надзвичайно людяною душею, з великим людяним талантом, що озивався щиро на всякий про́яв чужого горя, аж поки вичерпався до краю й сам у якогось живого мертвяка обернувся, аж поки море того горя людського не захлеснуло його до 'станку, не втомило до втрати всякої спроможности на чуже і на своє горе реагувати, співзвучними рухами озиватись. Криком скричав він у бе́змірі тієї ваги, що насунулась на його й придушила до повної безвладности, до рефлективного, чисто фізіологичного відруху, яким відкидає людина всякі враження болю й який вибухнув нарешті отим бунтом проти людини.

І от бунтівник сам, сам один серед нив у червні, сам один, коли не лічити трьох білих вівчарок, зозулі та жайворонків... „На небі сонце—серед нив я. Більше нікого“ [2]). Спочиває, одходить змертвіла душа, вертається чутливість, жадібно впиває в себе спрагла душа життя природи, вічний рух космосу, в якомусь пантеїстичному захваті схиляючись перед його про́явами, ясно, як ніколи, свій зв'язок з землею почуваючи. І в міру того, як одмоложується душа—вертається до неї й той нерозлучний з людяним талантом жаль за людиною, спрага до життя. Воно ж усюди Ось як наш бунтівник обертається до єдиного тепер свого товариша.

.......Сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів—хто знає, що вийде з того насіння? може вогні?

---

1) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 25.
2) Там же, стор. 27.

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий сцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш—охоче вливаю в себе вогняний напій і п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми „невідомого“ з'явився я на світ—і перший віддих, і перший рух мій—в темряві матернього лона. І досі той морок надо мною панує—всі ночі, половину мого життя—стоїть він між мною й тобою. Його слуги—хмари, гори, темниці—закривають тебе від мене—і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущуся в нім на-віки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість—і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лямпі, у феєрверках, збіраю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене—творю твою подобу, даю наймення їй ідеал і ховаю у серці. І він мені світить [1]).

Він йому світить... Це справді так. Великий людяний талант, навіть без міри втомившись людськими муками, навіть счинивши формальний бунт проти людини—не може без своєї провідної зорі жити. Він ловить себе, що до сонця звертається, як до живої істоти—„невже це значить, що мені вже бракує товариства людей?“ [2])—дивується він, хоч і знає, що це дійсне так. Бо коли реальна людина, „звичайний мужик“, таки перестріла його серед порожніх нив, він не тікав. Навпаки. Мужик той був для його „наче палічка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків“. І перше, що почутив у собі людяний талант недавнього бунтівника проти людини—це той самий жаль пекучий до людського горя. „Ага, людське горе, ти таки

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 30.
[2]) Там же, стор. 31.

ловиш мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!“ [1]). Він слухав звичайну розмову звичайного мужика про звичайнісенькі між людьми речі, зовсім „не страшні“, бо такі вже щоденні, й гарячково, похапливо складає їх у спраглій душі. І як останній висновок: „Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?... Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце і засвіти друге на небі. Говори, говори“...[2]) І коли хуртовина згуків торкнулась його душі, людяний талант почув, як струни душі, що були „ослабли, пошарпані грубими пучками, тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люде. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає“. Переміг людяний талант і лишивсь таки вірним собі навіть серед страшної спроби на людське звірство та хижацтво. Та й инакше і бути не могло, бо це органична його риса, якої йому не позбутися. І „Intermezzo“ Коцюбинського дає таке свідоцтво людяного таланта, вже цілком дозрілого й витонченого, з широко розгорнутими крилами, що так промовисто написане ледве чи й знайдемо в світовому письменстві.

V.

Не знаю, чи й треба до сказаного щось ще́ додавати, але не можу на-останці не навести ще

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини. стор. 34.
[2]) Там же, стор. 35.

однієї-двох деталів з того гуманистичного свідоцтва. Вже на передодні смерти, безнадійно хворий, р. 1912-го, Коцюбинський проспівав буквально таки „хвалу життю“, осанну вічному і невгасимому інстинктові істнування. Над руїнами Мессіни, серед страховища розкопок, посеред не трупів навіть, а membra disjecta із трупів,—письменник зумів таки добачити про́яв живого життя і околишнє—каже він—„мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над цим кладовищем хвалу життю“ [1]). Більше того... Холодіє рука, спиняється серце, смерть видимо наближається, вже за плечима стоїть, чудовим народнім кажучи виразом. І в повній свідомости близького й неминучого кінця тремтяча рука ще раз, в-останнє, малює—сонце, простір, квіти, гру барв, веселкове життя, ту мінливу зграю вражіннів і настроїв, що зветься—„На острові“. „Ах, як добре збірати усмішки і оддавать їх другим!“—мріє конаючи автор і кінчає незабутнім образом аґави в цвіту.

> Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вохкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть.
>
> Одчиняючи вранці вікно, я раз-у-раз бачу ряд цвітучих аґав. Стоять стрункі і високі, з вінцем смерти на чолі й вітають далеке море:
>
> — Ave, mare, morituri te salutant! [2]).

---

[1]) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 138.

[2]) „Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. І, стор. 22.

Це були останні слова Коцюбинського, для громади призначені, останній привіт його читачам, його, коли хочете, заповіт поетичний. Але який же бо й знаменний це заповіт... Сам moriturus, навмірущий, думає тільки про життя, йому одному хвалу співає, йому одному привіт посилає. Який великий, во-істину невичерпаний запас любови до життя в усіх пр́оявах треба носити в грудях, щоб та́к закінчити свою публічну діяльність. І це безперечно над який хочете естетизм краще, глибше й зворушливіше, бо показує нам у письменникові глибоку, вдумливу, з справжнім людяним талантом людину, що приймає, кажучи модним тепер словом, життя у всій його барвистій ріжноманітности, необмеженому багацтві його витворів, мінливости його настроїв. Правда, приймаючи, вирізняв він те, що йому більш було до любости, але торкаючись навіть нелюбих з'явищ, усе м'ягчив, поясняв і пробачав, своїм людяним талантом осяваючи темні закутки, силкуючись звести в гармонію те, що єсть, з тим, що повинно б бути. Не дурно Коцюбинський, як переказує М. Горький, мріяв про спеціяльне видання, людині присвячене. „Треба б,—казав він,—провадити рік-у-рік „Літопис пр́ояву людяности"—що-року видавати книгу—огляд усього, що втворила за рік людина в сфері заходів для щастя всіх людей. Був би це чудовий засіб людям, щоб самих себе спізнати й одно одного. Адже ж нас більше знайомлено з лихим, аніж із добрим. А для демократії такі книжки особливо б велике мали значіння" [1]). В цьому проекті на повен зріст стає людяний талант Коцюбинського, той самий, що яскраво про-

[1]) „Л.-Н. Вістник", 1913, кн. VI, стор. 386.

бивається повсюди в його творах, виблискує сяйвом високого гуманизму і нас, читачів, веде за собою в ту сферу, якої він сам шукав ціле життя своє.

Сферою тією була гармонія. Гармонія не тільки ліній та красок, чисто почуттєва гармонія, що захоплює звичайного естета, але й гармонія духу, настроїв, учинків—усього, що для Коцюбинського об'єднувалось у вищому синтезі—гармонії життя. Маємо цікавий один образок у його—„У грішний світ", що дав назву цілій збірці оповіданнів. Перед нами закинутий у горах жіночий манастирь з його пожильцями, що шукали гармонії життя в супокої, відчуженні, втіканні од світу. Він, світ отой, иноді нагадував про себе,—як от, коли громадка послушниць вибралась на шпиль, послані на роботу. „Раптом стали. Послiпли. Море світа залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий грішний світ, із якого вони втекли колись у тиху, чорну яму—принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море одкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоєна коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились долі, як коси" [1]). Чудова, прекрасна, викінчена гармонія перед черничками, а там, позаду, в чорній ямі, де вони мріли знайти гармонію—як у ямі: ворожнеча, заздрість, бридка дріб'язковість, вічне зазіхання, дарма, що інтимним „сестра" взивали чернички одна одну. В казен-

---

[1]) Коцюбинський М.—У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905, стор. 124.

ній, офіціяльній атмосфері мерзле то було слово, кригою холодною падало з холодних уст... І тільки прогнані з манастиря, по дорозі в той грішний світ, справді розмерзлись їм і розкрилися серця й вони справжньої зазнали гармонії: інтимне слово вернуло свою теплу інтимність, прописної казенщини позбувшись.

— Сестро Секлето, де заночуєм?
Ласкавий голос... Хто це промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє? То їй почулось...
— Сестро Секлето, де заночуєм?
— Сестричко Марто!...
Невже то промовив до ворога—ворог?

І далі маємо чудову сцену, одну з тих, на які такий був гарний із Коцюбинського майстер.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти чорні плечі її тремтіли від плачу.
— Прости!
— Хай Бог простить!...
Юстина глянула на Варвару... Бліді уста у неї затремтіли, як у малої дитини.
У Варвари текли з очей сльози...
Щось важке й болюче підкотилося Юстині під серце і раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як іще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко, сестро.
І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у манастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.
Вона немов уперше промовила: сестро.. сестричко...
Воно їх єднало краще, міцніше, як досі... Від нього розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ... [1]).

---

[1]) Коцюбинський М.—У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905, стор. 132.

Аж хочеться—„амінь“ сказати... Та автор і сам його промовив: „Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже, бо вони знали, що там, у долині, куди простують, світить іще сонце та б'ється хвиля живого життя“ [1]).

Так, це дійсне—„амінь“, справжнє потвердження до всього світогляду Коцюбинського. Гармонія в житті—найдорожче, про неї мріє письменник,—згадаймо кінець оповідання „По-людському“,—але тільки в „грішному світі“ її треба шукати і можна знайти; ніяке усування од життя, ніяке утікання од гріха та спокус, осамотнювання та в тій або иншій криївці перебування не тільки не дають бажаної гармонії, а саму-но вносять дизгармонію. Ось „товариш Кирило“—може теж кандидат у „невідомі“ („В дорозі“). Для його „краса природи, принадність жінки, чари музики і слова—все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа—це були день або ніч, зима чи літо—час зручний або незручний за-для роботи; жінка—товариш чи ворог, пісня—лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморшці на чолі, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість“ [2]). Якийсь евнух це, а не жива людина... І коли він опинився на спочинку, без звичного діла, серед природи, то мов гвіздком у тім'я вдарило його: „Невже він цього ніколи не бачив?“ [3])—і „дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали

---

[1]) Коцюбинський М.—У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905, стор. 133.
[2]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 83—84.
[3]) Там же, стор 85.

під вагою безвладних повіків“ [1]). Так малює Коцюбинський одірваність од життя і прокид до його. Всяке сектантство, з самої вже природи своєї темне, обмежене і фанатичне, вузьке й закутнє—органично чужим було ясній і широкій його вдачі. Сектантом—назвіть це навіть якимсь принадним терміном—він просто не міг бути, бо не зміщавсь у частковому. „Бо,—писав він колись,—по-за всякими програмами й партіями—земля належить до мене. Вона моя. Всю її велику, роскішну, створену вже—всю я вміщаю в собі. Там я творю її на-ново, вдруге—і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї“ [2]). Як і його персонажі, Коцюбинський дививсь на кожну секту, як на свого роду „тиху, чорну яму“, що найкращі забиває в людині риси, і бажаючи їх збудити, письменник раз-у-раз впустить ясний промінь пекучого сонця, як-раз у житті, в його гомоні та боротьбі, в гармонії околишнього світу з внутрішнім „незвичайну красу“ добачаючи. І добре ще тому, хто може вилізти з тієї ями, прокинутись до життя й дивуючись себе запитати: „невже він цього ніколи не бачив?“

Отже ввесь Коцюбинського естетизм полягав тільки в тому, що письменник шукав гармонії життя та одвертавсь, тікав од дизгармонії. Що-до останньої, то вона викликала у Коцюбинського не огиду навіть, а просто таки фізичний біль: йому, що до тонкости знав прояви фізичного болю, раз-у-раз наверталось на уста це слово, коли вражала його якась дизгармонія—в тінях, згуках, у моральних переживаннях. Герой „Поєдинку“ серед безсонної ночі переживає по-

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 87

[2]) Там же, стор. 32.

дії дня і от „очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло“ [1]),—очевидно, як світовий ефект, до чорних дум і темної ночі дизгармонійний. Щиросердий Семен натрапив на глухий кут життя, зблукався в йому й згубив надію на правду— „і ця безнадійність боліла Семена“... [2]) Батько слухає, як поміра́є його дитина і як свистить у неї в грудях,—„мені, каже він, самому сперло віддих од того свисту“ („Цвіт яблуні“) [3]). „Погані mores заводяться у нас,—вже од себе говорить Коцюбинський з приводу одного полемичного епізоду,—і мене це болить“ [4]).

Таких прикладів можна б навести далеко більше, але, гадаю, й цих досить, щоб уявити собі мистецькі погляди Коцюбинського. Людяний талант тяг його до світла, до людей, до кипучого життя, до гармонії, „у грішний світ“—і тікав темряви, безлюддя, тихих та чорних ям і дизгармонії, нехай би в яких формах вона виявлялась. Він скидався на того свого „невідомого“, що сидючи в одній із темних ям, вигаданих на людей од людей же, слухає „наче музику, гомін життя“ і мріє, уявляючи собі вогняні кола сліпучого сонця: „ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... Як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця і все списати, в-останнє списати, що́ бачив, що́ почував“ („Невідомий“) [5]). І Коцюбинський дійсне

---

[1]) Коцюбинський М.—Поєдинок, стор. 9.
[2]) Коцюбинський М.—В путах шайтана, ст. 153.
[3]) Коцюбинський М.—У грішний світ, стор. 3.
[4]) Коцюбинський М.—Листи до Вол. Гнатюка, стор. 149.
[5]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 37—38.

робив це, про віщо тільки мріяв його невідомий герой з мистецькими поривами в душі, але на вузько практичну справу одданими. Блакиттю неба кров'ю серця писав він свої новели і тому так багато в них сонця та тепла і повно в-щерть любови до землі та ще високої людяности. Вся земля, більше—цілий світ справді належали до його...

VI.

Кожна визначна людина, а письменник і тим паче, носить у собі те, що Чехов влучно назвав був „общей идеей или богом живого человека“. У талановитого письменника, що в своїх творах розгортає найінтимнішу своєї душі істоту, найважніше з свого духового істнування, особливо проступати повинна наявність оцього „бога живої людини“, якому вона служить, тієї загальної або центральної ідеї, що мов у фокусі збірає проміння життя й одкидає їх од себе навкруг збільшеними, снопом ясного світла. Без такої центральної ідеї нема письменника, а єсть хиба звичайнісенька, нехай і найновішої системи, машинка для писання, яка байдуже, холодно вистукує механичним робом нікому непотрібні фальсификати думки, підробки образів, імітації настроїв. Тільки центральна ідея зогріває і думки і образи й настрої внутрішнім вогнем, тієї надаючи їм справжньої, не галасливої краси, що захоплює й читача, всю діяльність письменника одним об'єднуючи подихом, у стрічку витягаючи його твори, що мов кільця в ланцюзі чіпляються одно за одне й одно з одного виходять, одно одне продовжують. І як жадного не можна ви-

няти кільця, щоб ланцюга не розірвати, так не можна у справжнього письменника ні одного твору одкинути, щоб не порушити внутрішньої залежности, історії розвитку його творчости не затемнити. Особливо це стосується до таких на впливи схильчивих письменників, як Коцюбинський.

Свого „бога живої людини", оту центральну ідею, яка переходить усіма його творами од першого й до найостаннього—він мав. Ми вже надійшли були близько до неї, коли про так званий естетизм Коцюбинського міркували. Не бувши естетом, ні навіть естетиком, що під нозі красі не тільки всякого ворога і супостата підкоряє, а й усі функції життя кидає, Коцюбинський проте любив красу, як світову насамперед гармонію, як уживлення її в ритмичній співзвучности живої природи і живої людини, як радість життя,—любив і збірав її всюди—„з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. І навпаки: ненавидів—як що можна це тверде слово до такої потульної й делікатної людини прикладати—Коцюбинський усе дизгармонійне, що розбиває й порушує згадану співзвучність, гасить радости життя,—усе темне, нице, потайне, що світ сонця застує, перепиняє гармонійне злиття людини з природою. Це загальна, сказати б, філософія його світогляду й світовідчування. Але з цього загального масиву вирізняє Коцюбинський цілком конкретне завдання, яке й робить тією центральною ідеєю, що переходить усі його твори і в одну монолітну цілість їх об'єднує—дарма, що на письменника ріжні за його життя діяли впливи.

Єсть на світі життя,—його Коцюбинський любить і до останнього моменту не перестає йому хвалу співати,—і єсть смітники життя, які

він так само до останніх фібрів своєї істоти ненавидить. А втім мало сказати: ненавидить—з призирством, з погордою до їх ставиться. Панує на цих смітниках те, що німці звуть філістерством, а наші сусіди з півночі „пошлостью“ і на що у нас нема, здається, відповідного слова бридкий, бридота—тільки приблизно означають оту самовдоволену, нахабну, обмежену, тупу, налазливу, заїлу гидотність. Вона розбиває світову гармонію, вона втискається в усі закутки життя й повертає їх на базар життьової суєти, на панування тривіяльного; вона дрібницями оплутує крила творчости й тягне її до-низу, до якоїсь темної ями; вона грузом скороминущого й непотрібного закидає вічне в людині і часто, дуже часто тріумфує, горує над ним. У Достоєвського знайдемо чудову до цього ілюстрацію в образі величнього, урочистого ґімна, до якого спершу несміливо, але де далі все настирливіше втискається гидотненький мотивчик „mein lieber Augustin“ і нарешті глушить і покриває собою величні згуки й сам один вже неподільно панує в мелодії. Легко зрозуміти, якого ворога стріла налазлива бридота ця в особі нашого письменника. Боротьбу з нею зробив він завданням своїм, як письменника, на цій боротьбі скупчив усю свою силу, ввесь хист художника і сміливо пішов у бій, та вже й не кидав зброї до останнього моменту свого життя. Це—центральна ідея Коцюбинського, патос його поезії, індивідуальна ознака його і як таланта і, коли хочете, як людини. Лагідний і делікатний, толерантний і поблажливий, тут вже він ставав надзвичайно суворим та непохитним і жадних че допускав компромисів. Боротьбу з бридотою, з смітниками життя поставив він у-в осередку своєї літера-

турної діяльности і до тієї боротьби, як до центральної ідеї, кінець-кінцем і зводиться вся його така багата літературна спадщина. Тут, у процесі боротьби, зародились найкращі твори Коцюбинського, якими він створив собі вічную, можна сказати, пам'ять...

Дуже легко вистежити цей мотив у творчости Коцюбинського—боротьбу зворушливого з бридким. Спершу вона проступає тільки епізодично, як випадковий аксесуар. Гнат розійшовся з Олександрою і їх силоміць зводять до купи, посилаючи разом окопи навколо волости лагодити, а на ніч запіраючи в холодну. Розбивається життя людське, а по-під віконню вештаються писарчуки, заглядаючи, хіхікаючи та масними жартами перекидаючись („На віру"). Ціпов'яз думає свою тяжку мужицьку думу про те, як достукатись тієї жаданої правди, а поруч бридота в особі рідного брата кує вже підступно свої зрадливі заміри („Ціпов'яз"). Мучиться, ятрючи свою душевну рану, Свирид, а поруч п'яний босявка белькоче безкостим язиком про свої перемоги над жіноцтвом („Помстився"). Ходить старий, прибраний у мати традицій, поговору й забобонів страх по світу і натрапляє то на нерозуміння дитячої душі, то на опортунизм молоді, то на полохливість поважаного „філа" („Хо"). Савченко і Рудик („Для загального добра"), о. Василь („Лялечка"), Септар („В путах шайтана"), надто Іван Піддубний („Поєдинок"), ціла манастирська братія („У грішний світ"). мало не ціле татарське громадянство („Під минаретами") і далі і далі—кожне вживлює в собі щось од тієї гиденької буденщини, од того вбогого міщанства морального, що над усе ставить свої дрібненькі втіхи й боїться носа виткнути

по-за звичні стежки, традиційні забобони, утерті шаблони. І Коцюбинський коли й малює цих покалічених, часто звироднілих людей без сатиричного бича в руках,—то не його була робота,—то і без того спочуття, яким у його незмінно огорнено з иншого табору людей. Що цей мотив зглибока займав письменника, його улюбленим словом кажучи—болів його, бачимо з того, що він иноді не вдовольняється тим, що раз спинився був на данній гидотности і згодом вертається до неї знов. Так, напр., давши образ дешевого ловеласа в „Поєдинку", Коцюбинський потім береться до його вже з більшим психологичним заходом у „Дебюті" й творить справді вже тип якогось звироднілого маніяка од хоровитого залицяння та подвійної на цьому ґрунті гри. Бувши письменником з надзвичайно здержливою манерою, иноді навмисне різнé такими дражливими деталями, як оті відомі вже нам „зади"—„емблема спокою", що здобули собі мітинговий Золотоуст Іван та „товариш" Марія („В дорозі"); або як люба розмова шановного подружжя Зайчиків („Подарунок на іменини"); або як теревені рудоволосого шарлатана з обличчям міністра на румовищі Мессіни перед чорними жінками, вкритими крепом жалоби, що проте „ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криком смерти, його натхненну промову" („Хвала життю"). Всюди гидка, дрібненька буденщина або ница бридота втискається до величних моментів, чергується з ними, стає поруч і труїть своїм духом огидним, вносить розклад гнилизни та цвілі. Величній ґімн і мотивчик з оперетки, „mein lieber Augustin", сплітаються між собою і перший часто никне і м'овкне перед потужною бридотою. Не дурно Коцюбинському—як в „Intermezzo"—зда-

ється иноді, що з душі його зроблено якийсь „заїзд, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і смітять“. „Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що смітять!“ [1])—виривається потужним криком. І Коцюбинський це зробив, ба й не раз і не тільки в своєму чудовому „Intermezzo“. Власне в боротьбі проти того „смітника життя“, в бунті проти „мертвого спокою калюжі“, в протесті проти занечищування життя людського непотрібним грузом—і міститься ввесь зміст творів Коцюбинського, центральна його ідея. Таким був він усюди, але дав і центральний, скажу так, з того погляду твір, у якому зібрав увесь патос свого гніву проти „смітників життя“.

VII.

Центральне в тій колекції буденщини й бридоти місце займає однаково прекрасний і провідною ідеєю и виконанням, повний то найніжнішого ліризму, то натхненного грому обурення—„Сон“. Письменник звів тут з двох таборів людей віч-на-віч і счинив між їми справжній, смертельний бій, синтезуючи все, що розкидано по инших творах епізодично. І герой оповідання, Антін, виростає на міру символичної постати, в якій вживлено пориви до кращого наперекір і всупереч бридкій дійсности.

„Що-дня було те саме“. Ті самі набридлі до нудоти, до фізичного приголомшення улиці малого міста, ті самі постаті й обличчя, ті самі розмови вдома й на людях, та ж сама калюжа

---

[1]) Коцюбинський М.—З глибини, стор. 22.

в центрі міста, в якій одбиваються собор, управа й суд—„усе це змістилось в одній калюжі"—і яку силкуються „переплюнути" три фігури на одне обличчя, в синіх „під студента" штанях... „Щодня було те саме". Дома зранку жінчині сни „прозаїчні, скучні, як дійсність", чай на-швидку; ввечері так само, якийсь „мертвий спокій калюжі". „На нього війнуло, як з гнилого болота у-літку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпареним жінчиним тілом і котом, що вічно валявсь на канапі. Леговищем людини, ситим спокоєм, який до вподоби був жінці і дратував Антона" [1]). Там цілою подією було вже, коли привозили дрова, але такі „події" не часто бували й швидко минали і життя знов плилс спокійно в старім кориті, поміж порожніх розмов про хазяйство, фасон дитячих курток і т. и. „Мертвий спокій калюжі не могла скаламутити сильніша хвиля, і це так дратувало Антона, що йому хтілося крикнуть, чимсь пожбурнути або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря" [2]). Антона мучила спрага за новим чимсь, потреба краси, що жила в його душі, посилала його скрізь шукати її, йому „хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов би нові слова, не ті, що листям осіннім шелестіли по-під ногами, а повні, багаті й дзвінкі" [3]).

І він знайшов їх. Знайшов у собі самому, створив їх сам.

---

[1]) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 71.

[2]) Там же, стор. 72.

[3]) Там же, стор. 70.

Одного разу він бачив сон і після його не помічав уже буденних дрібниць, а в рухах, у ході мав „молоде щось, трівожне й нове; до обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей і був як неприсутний“ [1]). Після довгих і нудних допитів жінчиних він зважився поділитися з нею знайденим бодай у сні, коли дійсність не давала до того матеріялу. Це була прекрасна казка-мрія про чудовий острів, красу й чистоту природи, таку далеку од бридкої дійсности, про море, про хвилю—„символ єднання“—і про „неї“, прекрасну жіночу постать, що так гармоніювала з тим поетичним життям... Антін „не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі“ [2]). І він пив... Та він забув, що пив не сам, що у його була слухачка, ота стороння жінка, що звалася чомусь його дружиною, хоча й була чужа-чужісенька, як і все навкруги. Колючі шпильки, стрівання очима „на мент, як кремінь і кресало у злій боротьбі“, і нарешті дикий вибух міщанської ревности.

Вона піднялась, уся збіліла й сувора.
— Ти цілував її?
В її питанню була жахлива впевненість.

Дивилась на нього, наче хтіла випить таємну отруту з його очей, і рука її важко лягла на стіл.

Антін теж скочив. Щось гаряче, шалене вдарило в мозок йому. Жорстке і гостре, як наточений ніж, мигтячий бажанням зранить.

— Так, цілував!..— крикнув він жінці нестямно.—Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі...

---

[1]) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 73.

[2]) Там же, стор. 84.

Хиба не маю права? Хиба вони не варті? Ти хотіла б, щоб я на-вік занімів, неначе камінь, неначе ти... Ні, я ще живий... чуєш, живий!.. Я цілував!

Чув, що її ранить, і жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому [1]).

Одбувся бій, серед сонного царства дитячих ліжок, бій „невдоволених душ“, коли забуто всі звичайні норми, усю пристойність і нещирість і правда гостро проскакує з уст до уст. „Вона не вміла шанувати життя, оберегати його красу. Що-дня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя—злочин“ [2]) Цей тяжкий акт обвинувачення кидає не тільки Антін своїй Марті. Його устами, через голову цієї звичайної, „як усі“, жінки кидає те обвинувачення автор—кидає світові. Життя—прекрасне. Воно само таїть у собі красу. Але треба вміти шанувати його. Треба оберегати красу життя, не закидати її грузом, самого життя не обертати в смітник. Бо ж це закон непохитний, що „поезія не може жити на смітнику, а без неї життя--злочин“.

До таких висновків доходить Коцюбинський і до них дійти примушує він навіть ситим спокоєм задоволену Марту. Скінчилося міщанське „щастя“, між тихим подружжям часто зривалась тепер незгода, дикі пристрастні сварки бурею проносились над ними. Але поміж двома сварками тепер хоч на хвилину щастило Марті знайти спільну з Антоном мову. „Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєнно, сильно, до всіх і всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, коли

---

[1]) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 95.

[2]) Там же, стор. 96.

він замикався у своїй хаті, до його думок і мрій. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком. Вона не була певна у ньому. Якась небезпека вічно тримала її в трівозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив що-ранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибірав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни. Вона не знала, чи на довго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер вже частіше червоніли за їх столом троянди"[1]. Троянди—символ одмолодіння, того свіжого струмка, що проноситься-бурхáє слідом за бурею. Бій на цих центральних для автора позиціях скінчився—перемогою, як перше людяного таланту над мизантропичними настроями в „Intermezzo", так тепер того ж таки таланту над великою бридотою життя, над тим „нестрашним", що проте заважає повним жити життям, відчувати його красу, що закидає її грузом, а життя в смітник обертає. „Щоб були блискавка і грім"—ще раз проказує Коцюбинський і через святе невдоволення веде хоч на мить до втраченої гармонії: „з того гнилого болота у-літку", з „сонного царства дитячих ліжок", з того „леговища людини"—на широкі простори, під чисте небо, під ясне сонце...

Веде на широкі полонини, де живуть „тіні забутих предків", де панує здорова безпосередність і простота в стосунках, де людина—чудо-

---

[1]) Коцюбинський М.—Тіні забутих предків, стор. 97.

вий екземпляр первісного звіря — щиро віддається своїм здоровим інстинктам і живе хоч примітивним, зате повним життям, не встигши ще його засмітити („Т і н і з а б у т и х п р е д к і в"). Справді на хвалу життю створив Коцюбинський цю роскішну поему з гуцульського життя і в ній воскресив дрімотний серед нас дух прадавніх предків, а в собі знайшов фарби і пензель Руссо, Шатобріяна й Бернарден де Сен-Пьєра, заострений і витончений у розмаху цілком достиглого таланту. Цією поемою на славу поєднання природи з людиною Коцюбинський показав себе гідним зайняти поважне місце серед невмірущих геніїв людськости.

VIII.

Така була творча путь Коцюбинського і таких вершин творчости досяг він. Занепадаючи фізично, Коцюбинський таку розгортає силу духової творчости, яка враз поставила його на чолі найновішого українського письменства. Скажу більше — саме останніми часами, як ми вже бачили, Коцюбинський і знайшов себе, зробився тим Коцюбинським, який зайняв таке почесне місце в історії нашого письменства. Його мистецька манера — майстерно сплітати тонке мереживо з найглибших порухів душі людської — тільки на прикінці його творчої пути свого найвищого досягла ступіня. І тепер не стрінемо вже того мелодраматичного, сухого й безпорадного жесту, що ним, як маріонетку, примусив Коцюбинський героя в „Помстився" виявити своє ду-

шевне зворушення [1]). Його мистецьке вміння вживлювати природу, якого зародки можна знайти і в попередніх творах, розгорнулося вже на цілу широчінь. Як справжній художник і до того ж великої міри, натура наскрізь артистична, Коцюбинський всюду шукає і знаходить красу, та не цурається, як дехто робить, по-за красою й инших так само потрібних і так само законних прóявів життя, не замикається у вузькі рямці мистецтва для мистецтва. Краще сказавши, він скрізь і всюди вміє знаходити ту красу, ту духову витонченість, якої сам був найкращим заступником. Культурна людина par excellence, європеєць з голови до п'ят, він, можна сказати, був справжнім „аристократом духа" в найкращому цього слова розумінні. Може бути, що отой „болісний і гордий поклик" про свою самотність і був властиво наслідком цього свідомого аристократизму. Ми вже знаємо, через які етапи творчости переходив Коцюбинський, і од кожного щось у йому зоставалось, якийсь непропащий добуток. Од українського реалізму взяв він твердий і сталий ґрунт народности та ясність думки; од французького натуралізму—тверезий погляд та безбоязке шукання потрібної йому, мов повітря, краси всюду, куди може зазирнути око художника; російські письменники зглибили його потяг до психологичної трактовки сюжетів; од „північних велетнів" дістав символістичний серпанок на реалістичні сюжети.

---

[1]) „... І враз сильним рухом роздер він свою шапку на двоє і кинув її під ноги Марії. „Отак з моїм серцем!"—додав". Див. М. Коцюбинський. — По-людському. стор. 31.

Але сам додав до всього того своєї власної, непозиченої і найкоштовнішої риси—отого бунту проти засмічування життя непотрібним грузом, протесту проти дрібної буденщини, свого аристократизму духа, невпинного до світла, до краси, до ідеалу простування. І все це в світлі того високо-людяного таланту, що елемент людяности до кожної вносив справи і все осявав м'ягким сяйвом спочуття, лагідного ліризму та щирої сердечности.

Художник з надзвичайно розвиненим і витонченим, мабуть прирожденним почуттям міри і такту, поклонник незрадливий гармонії в житті, Коцюбинський в одному гармонійному синтезі об'єднав життя і мистецтво, жадібно сам пив з джерела, що, мов Мойсей, своєю рукою „висік із мертвої скелі", й усіх жаждущих закликав з його напитись. Досягає він цього знов же гармонійним поєднанням свого людяного таланту з тими мистецькими способами, які складаються на основні риси його творчости й становлять неподільні її прикмети.

Першорядний художник малює життя і природу, відчуваючи навіть „мелодію барв" („Для загального добра") та „фарби звуків" („На крилах пісні"). Людяний талант уміє відшукати в них і показати риси високої людяности. Глибокий психолог збірає найтонші, найінтимніші переживання, навіть їх підсвідомі акти („Цвіт яблуні", „Дебют" і ин.), в найтаємніші куточки душі людської зазираючи, й освітлює їх прожектором свого таланту, сплітає з них тонке мереживо настроїв, вживлює в індивідуальних образах. Чуткий стиліст, справжній майстер слова, що тонко зрозумів таємниці мови, опанував їх і орудує ни-

ми, як власним добром, по своїй уподобі, мов дирижер добре виграним оркестром—зодягає свої спостереження в чарівне убрання слова. Мова Коцюбинського—гнучка й ріжнобарвна, рясно переткана як перлами з невичерпаного народнього скарбу, так і здобутками високої культурности та культури, і од забутих предків запозичена, і останнім словом розвитку приоздоблена—ця мова передає найтонші відтінки думки і вже сама одна дає високу осолоду читачеві. До речі сказати, Коцюбинський особливо дбав про мову своїх творів, бо, як писав він до М. Могилянського, „мова ж у белетристичному творі—половина, коли не більше—краси його“ [1]). А все разом складається на принадну постать справжнього аристократа духа, який самотно верстав свій скорбний життьовий шлях, самотно боровся з бридотою та смітниками життя, самотно співав хвалу життю й самотно зійшов з кону, занісши з собою в незнану далечінь і ті недоспівані співи, які жили й тужили в його хворих грудях. Постать до певної міри загадкова, якийсь виняток серед наших українських тодішніх обставин. Через те, мабуть, і не дорівнювала ніколи популярність Коцюбинського його славі. Мовчки усі признали його великий талант, мовчки на цьому погодилися, але читано його все ж розмірно мало. Такі письменники, як Коцюбинський, не мали ще досить своєї публіки.

---

[1]) „Наше Минуле“, 1918, кн. II, стор. 78. Спроб у аналізувати мову й стиль Коцюбинського зроблено у працях Л. М. Старицької-Черняхівської—М. М. Коцюбинський („Кіевская Старина“, 1906, кн. IX—X) та „Елементи творчости М. Коцюбинського“ („Л.-Н. Вістник“, 1913, кн. V).

Чи буде вона тепер? Зараз може так само—ні. Письменство протягом останніх двох-трьох літ пішло навзаводи, згори покотилось, або давно одкриті Америки одкриваючи або без упину й тямку проказуючи—здебільшого з чужого голосу—всякі сакраментальні слова, популярні кличі; вживаючи їх часто—так врешті заялозило, що все це набуло вже до якоїсь міри вигляду тієї буденнсї бридоти, що з нею так завзято боровся небіжчик. Коцюбинський з його ясною технікою, з прозорим малюнком, з оригінальним стилем і мовою, з глибоким прозиранням у людську душу й абсолютною непристосованістю до пропагаторських замірів, з його, нарешті, високо-людяним талантом, що в самій речі суперечить з побутом і тенденціями часу—ще більш не під силу теперішнім монополістам од літератури. Він для них „за-старий", і може з традиції вони й клепатимуть його поблажливо по плечах, але щоб ним захопитись, його зрозуміти, перенятись його методом праці й настроями—на це нема надії. Лишається проте инша публіка—та, що просто затужила вже за хорощим, правдивим, людяним і високо художнім словом,—і з-посеред неї вербуватимуться кадри нових читачів і поклонників Коцюбинського. Це ще гурт невиразний, може бути й численний не дуже. Але він є і він збільшуватиметься, і безперечно поставить нашого письменника в ряду своїх укоханих творців слова, у яких шукати має і втіхи, і науки—і живої води художніх переживаннів, і сцілющого елементу високої людяности.

До того йдеться. Бо й у житті громад, бо й у літературних справах потреба „знов здобувати давно здобуте на власність"—невміруща, нову

бо вона таїть у собі принадність, відгуком весни бренить, подихом її свіжости, чарами оновлення принажує. І твори Коцюбинського будуть певне за нашим читальницьким столом тими червоними трояндами, що знаменують розбрат з марою ситого задоволення й спокою, як фермент до вічного шукання, невпокою духа, боротьби і досягання.

5. II. 1922.

ДОДАТОК.

АВТОБІОГРАФИЧНІ ЗАМІТКИ М. КОЦЮБИНСЬКОГО *).

I.

11. X. 1900. Чернігів.

. . . .

Жадаєте біографичних звісток? Подаю Вам кілька фактів, та, признаюся щире, не думаю, щоб вони були кому цікаві.

. . . .

Михайло Коцюбинський родився 1864 року, в г. Вінниці, на Поділлю. В літературі уперше виступив 1890 року, у Львові, в часописі

*) Ці автобіографичні замітки склав Коцюбинський двома нападами, обидва рази у відповідь та на прохання автора цих рядків і в листах до його. Перша, з відомостями занадто скупими й коротенькими, не задовольнила була адресата, але на нове прохання доповнити їх Коцюбинський одповів: „до біографичних звісток, не вважаючи на бажання догодити Вам, не можу нічого додати“ (лист з 25. X. 1900); так вони і увійшли з моїми додатками й датами до III-го тому „Віку“ (стор. 360), для якого власне й були потрібні та призначалися. Який привід був до другої редакції автобіографичних заміток, тепер я вже не пригадую,—досить того, що цим разом, р. 1902-го, Коцюбинський розказав про своє життя трохи ширше й докладніше.

С. Єфремов.

для дітей „Дзвінок“. Повісти й оповідання його друкувались переважно по галицьких часописях. Недавно у Львові вийшли два збірники творів цього автора: „В путах шайтана“ і „По людському“. Третій томик п. з. „Дорогою ціною“ [1]) має незабаром побачити світ. Дитячі оповідання М. Коцюбинського видані окремо в Галичині і на Вкраїні.

II.

18. XI. 902. Чернігів.

Високоповажаний Добродію,

простіть, що зараз не міг одповісти на ласкавий лист Ваш. Опріч того, що я тепер недужаю і мушу готуватися до земських зборів—затримав я одповідь ще й з тої причини, що довго думав, як мені Вас задовольнити. Про життя своє я міг би написати або дуже багато, або зовсім мало. Коли подати дати, що зазначують моменти зверхнього життя,—життя, мушу признатись, доволі одноманітного—Ви може скажете, що цього мало і це не цікаве. На автобіографію ж, яка б змалювала Вам картину иншого порядку, з'ясувала еволюцію думок, поглядів, літературного смаку і т. и.—я тепер не спроможуся, хоч розумію, що такий матеріял був би взагалі цікавим. От через

---

[1]) Так за вказівками Коцюбинського й було надруковано у „Вікові“, але цей томик справді зветься „Поєдинок“ (Львів, 1903),—видко, потім автор одмінив заголовок, ба й саме навіть оповідання „Дорогою ціною“ переніс до четвертого томика, що зветься „У грішний світ“ (Львів, 1905).

те й доводиться писати таке, що ні Вас, ані кого задовольнити напевне не зможе. Постараюся проте доповнити біографичні звістки, надруковані у „Віку“.

Родився я 5-го вересня 1864 року у г. Вінниці, Подільськ. губ., в родині небагатого урядовця. Дитячі літа мої прошли дуже щасливо: первак—я був улюбленником в сем'ї; особливо з матір'ю, од якої я дістав її психичну организацію, чутку і вражливу, ми були у великій приязні і власне їй завдячую я нахил до всього гарного та любов і розуміння природи. Дома у нас, хоч любили все українське (рід мій ведеться од давніх українських бояр), проте мова була російська і я, хоч чув од челяді українську мову, говорив лише по-російськи. Занедужавши на дев'ятому році на запалення в легенях, я у гарячці почав говорити по-українськи, чим не мало здивував батьків. Потому, коли я видужав, часті розмови про цей факт розбудили в мені інтерес до українського слова і вже 9—10 літ. пам'ятаю, я складав українські пісні на взірець народніх. Взагалі—любов до літератури у мене розвинулась доволі рано, бо вже на 12 році я писав велику повість з фінського життя (по-російськи, правда). На 13-му році я випадково дістав кілька томів „Основи“, і оповідання Марка Вовчка, а потому „Кобзарь“ уже безповоротно напрямили мене на свідомий український шлях. Саме в той час сем'ї моїй довелось жити на селі (в Могилевськ. повіті, на Поділлі)—і там я ще більше зміцнив свою любов до всього українського. З деяких причин, більше незалежних од мене, я не міг скінчити середньої школи, хоч маючи замір дістатись на університет, система-

тично доповнив свою освіту. Доля судила инакше і, прикований до місця, не маючи права нікуди виїздити, я мусів прожити кілька літ у г. Вінниці. Відтак батько помер і на моїх руках опинилася уся сем'я. Лекціями я мусів кілька літ заробляти шматок хліба. До 1892 року я ніде не служив, хоч приймав (коли вже можна було) участь у Вінницькому громадському житті, яко гласний од города. Року 1892 я почав службу в Одеській фільоксерній комісії і до 1895 р., коли я перейшов на таку ж посаду у Крим, проживав у Бесарабії, спочатку в центрі, коло Кішинева і Оргеева, а потому в південних повітах по Пруту і Дунаю. Ці краї дали мені дуже багато вражінь і я з приемністю згадую час своеї служби на фільоксері, хоч довелось пережити і багато гіркого (див. мое оповід. „Для загальн. добра“). Тяжка недуга змусила мене кинути посаду в „министерствѣ земледѣлія“ і 1897 р. я переїхав до Чернігова, але з причин, знов таки незалежних од мене, мусів виїхати звідти до Житоміра, де кілька місяців вів видання газети „Волынь“ і працював у редакції і тільки в 1898 р. міг назад повернути до Чернігова на посаду в земстві (губерньск.). Тепер займаю посаду статистика в Черн. губ. земстві.

Хоча я і рано почав пробувати сили на полі літератури, проте вперше почав друкуватися у „Дзвінку“, 1890 р. 15 квітня, де поміщено вірш „Наша хатка“. З того часу, особливе після того, як я побував у Галичині (того ж року), я почав працювати в „Дзвінку“, „Правді“, „Бібліотеці для молоді“, „Буковині“, „Житті і Слові“, „Зорі“, „Кіев. Стар(ині)“. В Галичині вийшли 2 томики оповідань, про які згадано у „Віку“

і тепер друкується 3-й—„Поєдинок“, з яким раджу Вам познайомитися; він вийде коло нового року, а може і перед Різдвом (там є нові оповідання).

На вироблення мого літературного смаку мали вплив найбільше письменники европейські (Золя, Стриндберг, Арне Ґарборґ, Кнут Гамсун, Від [1]), А. Шніцлер, Верґà [2]) і др.).

На літературному полі мені щастило: все, що я написав (а я пишу, правда, мало і рідко) надруковано або друкується, і нічого ще досі не пішло до коша, хоч брак літерат. критики і моє вічне незадоволення з того, що я написав, дають мені не мало прикрих хвилин і сумнівів.

В роботі найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить незвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясе пропасниця творчости, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках, все виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках почтового паперу, щільно, не більше 3—4-х сторін в день (вечір), потому виправляю лиш мову червоним чорнилом—і робота готова. Тепер особливо починаю цікавитись психологичними темами.

Не знаю, що писати Вам далі. Звісно, я міг би написати цілу повість життя, але цей шлях

---

1) Від. Густав (народ. 1858)—данський письменник, белетрист і драматург, автор популярних юмористичних оповіданнів та нарисів. *С. Є.*

2) Джіовані Верґа—мало у нас відомий італійський романист натуралістичного напряму, автор сицілійських оповіданнів та „La cavalleria rusticana“, що дала сюжет на відому оперу Масканьї. *С. Є.*

дуже далеко завів би,—я і так боюся, що подав Вам багато зайвого і вже напевне не цікавого.

Простіть, що ця заміточка вийшла така нескладна: пишу і не маю часу навіть перечитати, бо тепер у мене кожна хвилина дорога, сила роботи у мене перед зем. зібранням.

Коли б Ви цікавились чим особливе, прошу написати, залюбки одповім, а поки що бажаю вам поводження у вашій симпатичній праці.

З високим поважанням

М. Коцюбинський

ЗМІСТ.

85—86. **Толстой Л.,** Живий труп, драма.

87—91. **Барвінський О.,** Спомини з мого життя, I.

92. **Яричевський С.,** Княгиня Любов, драма.

93. **М. Вовчок,** Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.

94—98. **Лепкий Б.,** Начерк іст. україн. літер., книжка II.

99. **М. Вовчок,** Інститутка.

100—103. **Антонович В.,** Коротка історія Козаччини.

104. **Аверченко,** Гумористи.

105. **Барвінок Г.,** Русалка.

106—107. **Лепкий Богдан,** М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.

108—110б. **Куліш П.,** Чорна Рада (повість), з ілюстраціями, з вступом і поясненнями Б. Лепкого.

111. **Толстой Л.,** Полонений на Кавказі, правд. подія.

112—113. **Берґзон А.,** Вступ до метафізики.

114. **Франс Анатоль,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.

115—120. **Барвінський Олександер,** Спомини з мого життя, II.

121—123. **Кобилянська О.,** Земля I, повість.

124—126. **Кобилянська О.,** Земля II, повість.

127—128. **Шов Б.,** Цезар і Клеопатра, драма.

129. **М. Вовчок,** Не до пари, Два сини й инші оповід.

130—134. **Маковей О.,** Залісся, повість.

135—139. **Кониський Ол.,** У гостях добре, дома ліпше, повість.

141—142. **Федькович О.,** Довбуш, траґедія.

143—144. **Федькович О.,** Оповідання.

145. **Гринюк Лесь,** Весняні вечері, новелі.

147. **Федькович О.,** Так вам треба, фарс.

148. **Федькович О.,** Як козам роги виправляють.

149—149а. **Шевченко Т.,** Музика, повість.

150. **Кропивницький М.,** По ревізії, комедія в 1 дії.

151—151а. **Шевченко Т.,** Артист, повість.

152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.

154. **Бобикевич О.,** Настоящі, комедія в 1 дії.

155—156. **Шевченко Т.,** Гайдамаки, поема.

157. **Федькович О.,** Люба — згуба, повість.

158. **Шніцлер Артур,** Ляйтнант Ґустль, новеля.

159—160. **Левицький-Нечуй Ів.,** Пропащі, повість.

161. **Кобилянська Ольга,** Битва, нарис.

162. **Підмогильний В.,** В епідемічному бараці, нарис.

163. **Кобилянська Ольга,** Природа, новеля.

164—165. **Плятон,** Оборона Сократа.

166—167. **Карпенко-Карий,** Житейське море, комедія.

168—170. **Єфремов С.,** М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм., III).

К. Г. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.